

Truls Haugen Sletvold

"...Det er nu dessverre så at det ikke er så lett å glemme en forurettelse som stadig blir rippet opp igjen"

Det jødiske miljøet i Trondheims møte med antisemittisme fra 1905 til 1930.

Masteroppgave i Historie

Veileder: Maria Fritsche, Hans Otto Frøland

Mai 2022

Truls Haugen Sletvold

"...Det er nu dessverre så at det ikke er så lett å glemme en forurettelse som stadig blir rippet opp igjen"

Det jødiske miljøet i Trondheims møte med antisemittisme fra 1905 til 1930.

Masteroppgave i Historie
Veileder: Maria Fritsche, Hans Otto Frøland
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Navn: Truls Haugen Sletvold

Veileder: Maria Fritsche, Hans Otto Frøland

Institutt for moderne samfunnshistorie

Emnekode: HIST 3001

Oppgavetittel: «... Det er nu dessverre så at det ikke er så lett å glemme en forurettelse som stadig blir rippet opp igjen». En undersøkelse av det jødiske miljøet i Trondheims møte med antisemittisme 1905-1930

NTNU Dragvoll

Semester: V22

Forord

Da var visst de 5 årene på NTNU over! Det har vært en ubeskrivelig givende reise fra ende til annen. Jeg har hatt æren av å studere mitt livs største faglige lidenskap i flere år ved et universitet som inviterer til diskusjon, refleksjon og et fengslende læringsmiljø. Det er vanskelig å sette ord på følelsene jeg opplever akkurat nå i skrivende stund (02:19, den 16. Mai 2022).

Det er veldig mange mennesker som fortjener en takk, flere enn som kan i korte trekk oppsummeres her. Likevel ønsker jeg å gi en veldig varm takk til veilederne mine Maria Fritsche og Hans Otto Frøland som har vært essensielle i å gi faglig støtte og råd med denne Masteroppgaven. Mine venner Rudi Sebulon Sundal, Johan Fredrik Mikaelen, Jens Kristian Tandstad, Ragnhild Hegland, Halvdan Orning, Magnus Haraldsen fra forskjellige mastersaler; kollegene mine fra NTNU Universitetsbiblioteket samt Jon Teistung, Bjørn Rønning Fjærli og Erik Gule Paulsen fra kollektivet i Åsbakken 4 har gjort hele arbeidsprosessen betydelig mer enkel, gjennom hjelp med avkobling i både hverdagen og helg. En evig takk går også til «connoisseur'ene» av faglig prat og avkobling Terje T.V Bratberg og Daniel Johansen. Litt takknemlighet må også sendes til Agnete og Eirik på Jødisk Museum som har hjulpet meg enormt med arkivhjelp. Sist, men ikke minst en ekstra stor varm takk til min fremtidige samboer Maren Høgevold Busterud for all din kjærlige støtte og lange givende diskusjoner om våre respektive fagfelt.

Til Mamma og Pappa

Sammendrag

Denne undersøkelsen tar for seg hovedproblemstillingen rundt hvordan jødene som ankom Trondheim og deres senere generasjon opplevde antisemittisme på den første halvdel av 1900-tallet før den andre verdenskrig. Et av hovedspørsmålene som belyses er hvordan det jødiske miljøet etablerte seg i en by med et storsamfunn som var ukjent med jøder før denne tiden, og møtte dem både med toleranse, nysgjerrighet, men også mistenksomhet og eldgamle anti-judaistiske forestillinger. Det gryende jødiske miljøet som etablerte seg i Trondheim var forholdsvis basert rundt Nerbyen, et område kjent som å inneha kulturelle konnotasjoner til urenslighet, kriminalitet og lavere sosialt ståsted blant dets beboere. Dette området ble fort omdøpt til å være byens første og eneste «jødiske-kvartal», der jødiske forretninger og beboere var i all hovedsak plassert geografisk innad byen. Etter etableringen av det mosaiske trossamfunn i 1905 opplevde jødene i Trondheim gradvis mer antisemittisme enn de gjorde ved første møte med byen. Årsaken bak dette var mangfoldig og komplisert, men faktorer slik som revolusjonen i Russland og norsk nasjonalisme gjorde at jødene ble mer enn tidligere utsatt for antisemittiske forekomster. Hva slags forekomster var dette? Hva lå grunnlaget deres i og hvor oppsto disse forekomstene? Var de i all hovedsak rettet mot den abstrakte forestillingen om «jøden» eller direkte mot det lokale jødiske miljøet i byen? Forekomsten av antisemittisme oppsto på flere forskjellige punkt i det jødiske miljøets hverdag og ved visse tilfeller kunne oppmerksomheten rettes mot miljøet på svært negative måter. Et av disse eksemplene var Rottmann-saken i 1925, der en latvisk jødisk arbeidsinnvandrer ranet det mest aktede styremedlemmet i det mosaiske trossamfunnet. Hvordan responderte miljøet på affiliasjonen med en jødisk kriminell? I den siste delen av undersøkelsen blir det siste spørsmålet besvart, nemlig hvordan forsøkte det jødiske miljøet å bekjempe antisemittistiske forekomster. Dette skal belyses gjennom et tragisk dødsfall, et eksempel der integrasjon som en strategi for å bekjempe antisemittisme kommer frem og debatten rundt forbudet ved den religiøse slaktemetoden schächtning. Denne debatten rettet antisemittiske holdninger mot trossamfunnet direkte, til slutt skal det belyses hva slags innvirkning forbudet hadde på trossamfunnets felleskap.

Abstract

This study addresses the main issue of how the Jews who arrived in Trondheim and their later generation experienced antisemitism in the first half of the 20th century before the Second World War. One of the main issues that is highlighted is how the Jewish community established itself in a city with a large community that was unfamiliar with Jews before this time, and met them with tolerance, curiosity, but also suspicion and ancient anti-Jewish ideas. The nascent Jewish community that established itself in Trondheim was relatively based around Nerbyen, an area known as having cultural connotations of uncleanness, crime and lower social standing among its inhabitants. This area was quickly renamed to be the city's first and only "Jewish quarter", where Jewish shops and residents were mainly located geographically within the city. After the establishment of the Mosaic faith community in 1905, the Jews in Trondheim gradually experienced more antisemitism than they did at the first meeting with the city in the late 1800s. The reason behind this was diverse and complicated, but factors such as the revolution in Russia and Norwegian nationalism meant that Jews were more exposed to anti-Semitic incidents than before. What kind of occurrences were these? What was their basis and where did these occurrences originate? Were they mainly aimed at the abstract notion of the "Jew" or directly at the local Jewish community in the city? Antisemitism arose at several different points in the everyday life of the Jewish environment and in certain cases, attention could be directed towards the environment in very negative ways. One of these examples was the Rottmann case in 1925, in which a Latvian Jewish labor immigrant robbed the most respected board member of the Mosaic faith community. How did the environment respond to the affiliation with a Jewish criminal? In the last part of the survey, the last question is answered, namely how the Jewish community tried to combat anti-Semitic instances. This will be illustrated through a tragic death, an example where integration as a strategy to combat antisemitism emerges and the debate over the ban on the religious slaughter method *schächtning*. This debate directed antisemitic attitudes towards the religious community directly, and finally it will be clarified what kind of impact the ban had on the religious community.

Innhold

Kapittel 1: Innledning.....	7
1.1 Bakgrunn	7
1.2 Tidligere forskning	8
1.3 Problemstillingen.....	11
1.4 Teori, kilder og metode	12
1.5 Periodisering.....	15
1.6 Kapittelinndeling	16
Kapittel 2: Antisemittismens historie i Europa og Norge	18
2.1 Antisemittisme og anti-judaisme	18
2.2 Antisemittismens historie i Europa og Norge.....	20
Kap 3 – Jødernes historie i Trondheim.....	28
3.1 Introduksjon.....	29
3.2 Jødene i Trondheim	32
3.3 En jødisk identitet i «Nerbyen»?	36
3.4 Det Mossaiske Trossamfunnet frem til mellomkrigstiden	40
3.5 Jack Maliniak.....	44
3.6 Den andre generasjonens møte med toleranse og antisemittisme	46
Kapittel 4 -Max Wulff Rottmann	50
4.1 «En av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt».....	50
4.1.1 Ranet på Aron Mendelsohn	51
4.2 Hvem var Max Wulf Rottmann?	54
4.2.1 Livet før Trondheim.....	55
4.2.2 Knivstikkingen på emaljefabrikken	57
4.2.3 Utlandet og blikkenslager i Oslo.....	58
4.3 «Rottmann-affæren».....	61
4.3.1 Syndebukken Rottmann?	68
4.4 Offentlighetens mottakelse av Rottmannsaken	71
4.4.1 Reaksjonene etter rettsaken	73
Kapittel 5: DMT og det jødiske miljøets kamp mot antisemittisme	77
5.1 Bakgrunn	77
5.2 Moses Kagans konflikt med styret	77
5.2.1 Sonja Kagan.....	78
5.2.2 Kagans reise til Russland	79

5.2.3 En ryktestorm i byen – spørsmålet om skyld innad det jødiske miljøet?	82
5.3 Integrasjon som respons på antisemittisme?	85
5.4 Schächtning-saken	88
5.4.1 Forbudet og følgene	92
Kapittel 6: Konklusjon	93
Litteratur og kilder	97
Litteratur	97
Arkivmateriale	102
Digitalarkivet:	102
Jødisk Museum i Trondheims arkiv:.....	102
Riksarkivet:	103
Justismuseet i Trondheim:	103
Bilder	103
Annet	104
Aviser.....	105

Kapittel 1: Innledning

1.1 Bakgrunn

Denne masteroppgaven har som hensikt å svare på hovedproblemstillingen om hvordan det jødiske miljøet i Trondheim opplevde antisemittisme i perioden 1905-1930. I senter av oppgaven står det jødiske miljøet som bosatte seg og etablerte seg som en minoritetsgruppe i byen fra slutten av 1800-tallet og ved 1920-tallet var en på flere måter velintegrert, men samtidig avskilt gruppe fra de kristne norske innbyggerne. Det jødiske miljøet i Trondheim var et miljø som holdt seg på noen måter adskilt fra den større offentligheten, gjennom å engasjere hverandre innad og utad menigheten i byen som ble etablert i 1905. Tiltross for at det jødiske miljøet fikk etablert seg i Trondheim i betydelig mer sikkerhet enn i landene de opprinnelig kom fra, var ikke alltid livet som jødisk i Trondheim enkelt. Flere i byen var uttalte når det gjaldt mistenksomhet og antisemittiske holdninger, samtidig som andre behandlet minoritetene med åpenhet, toleranse og respekt. Men for minoritetssamfunnet var ikke bare menneskene utenfor i form av kristne trøndere en potensiell trussel for samholdet og eksistensen til lokalsamfunnet. En slik trussel som får særlig fokus i denne undersøkelsen, er Rottmannsaken fra 1925. Saken er for meg unik, fordi den omhandler en latvisk arbeidsinnvandrer ved navn Max Wulff Rottmann som ankom Trondheim og havnet i opposisjon med det jødiske miljøet gjennom kriminalitet rettet mot den mest prominente jødiske skikkelsen i byen.

Miljøet som etablerte seg fra slutten av 1890-tallet i Trondheim ble aldri mer enn rundt 300. I 1920 da rundt 55 000 bodde i Trondheim, utgjorde de langt mindre enn 1% av byens befolkning.¹ Likevel, gjorde de seg bemerket i offentligheten, først gjennom førstegenerasjonens klesstil, språkbarriere og fremmede religionspraksis. Tiltross for den religiøse forskjellen ble jødene gradvis mer integrert i byen. Jødiske barn hadde ofte venner fra utenom menigheten, menighetsmedlemmer hadde sosiale kretser utenfor trossamfunnet og å beherske norsk var tilstedeværende i jødiske hjem. Det sosiale livet tilhørte ikke utelukkende innenfor menighetens dører og deres barn tilhørte en ny generasjon integrerte nordmenn med innvandrerbakgrunn. Selv om barna til de første innvandrerne var i stor grad integrerte nordmenn, opplevde de fremdeles forskjellsbehandling på bakgrunn av deres jødiske herkomst og antisemittiske holdninger preget hverdagen til flere unge jødiske. Skillet mellom DMT (Det mosaiske Trossamfunnet) i Trondheim og det jødiske miljøet i byen er viktig å bemerke. Dette skillet er viktig fordi DMT ble først og fremst representert gjennom styret og det jødiske miljøet var den kollektive tilhørigheten de jødiske innbyggerne hadde i hverdagslivet både innenfor

¹ Kirkushmo, *Trondheims historie - V* (Universitetsforlaget, Trondheim 1997), 16

menigheten og utenfor. Innad trossamfunnet var det og en enorm ulikhet mellom medlemmene og styret. Der styret kunne representere det høyere sjiktet av både menigheten og det sosiale sjiktet i Trondheim, mens medlemmene var ofte mer sosialt, religiøst og økonomisk differensiert.

Denne oppgaven ønsker å belyse de antisemittiske utfordringene som det jødiske lokalsamfunnet i Trondheim møtte gjennom perioden 1905-1930. Det er på flere måter et lite utforsket tema, fordi det finnes ikke noen forskning i Trondheims lokalhistorie som fokuserer på antisemittismen det jødiske lokalsamfunnet møtte og hvordan de håndterte det. Både i møte med offentligheten og innad menigheten i seg selv.

Mitt formål med denne undersøkelsen er å kunne gi et forskningsbidrag til antisemittismens historie i Norge. Forekomsten av antisemittisme på det lokale plan i Norge og hvordan de lokale jødiske innbyggerne eller menigheten opplevde dette, er det viktigste som denne undersøkelsen ønsker å belyse.

1.2 Tidligere forskning

Den historiske forskningen på jødernes historie i Norge er veldig ung. Det er fremdeles mangfoldige perspektiver og metoder som kan anvendes for å fremme ny kunnskap om denne minoritetens historie i landet. Det første verket som bør bli belyst om norsk historieskriving om jøder er Oskar Mendelsohns monografi *Jødernes Historie i Norge* først publisert i 1969, som fremdeles fungerer som et standardverk innenfor tema.² Mendelsohns verk kartlegger med enorm detaljrikdom tiden før og etter opprettelsen av det mosaiske trossamfunnet i Trondheim og har biografiske fremstillinger av alle medlemmene og styret. Mendelsohns hovedfokus ligger i å undersøke kronologisk hendelser og utviklinger innad menigheten og har mindre fokus på å analysere antisemittisme i Trondheim. Etter Mendelsohn er det bidraget som oftest brukes i nyere forskning Per Ole Johansens bok *Oss Selv Nærmest* fra 1984 som omhandler antisemittisme innad politiet og det norske byråkratiet i mellomkrigstiden.³ Hvis man skal nevne historien om antisemittismen innad den norske styresmakten, bør også Håkon Harket's *Paragrafen – Eidsvoll, 1814* nevnes. Harket bruker forhandlingene ved Eidsvoll i 1814 rundt

² Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge* (Oslo: Forlaget Press, 2019), 11.

³ Johansen, *Oss selv nærmest* (Oslo: Gyldendal 1984), 7.

«jødeparagrafen» for å diskutere antisemittiske holdninger i tidlig norsk selvstendighetshistorie.⁴

På det lokalhistoriske har det blitt skrevet en del om forskjellige byer og dens jødiske befolkning. Marta Gjernes' artikkel *Jødar i Kristiania* fra 2007 anvender et lokalhistorisk blikk på Kristiania for å undersøke hvor de første innvandrerne bodde og de sosio-økonomiske kårerne som de første innvandrende møtte samt deres fremtidige generasjoner i perioden 1851-1942.⁵ Forskningen på det jødiske livene innad Trondheim har vært sparsomme. I serien om Trondheims historie fra 1997 er det to bind som er representative for perioden jeg undersøker. Rolf Danielsens bind som foretar seg perioden 1880-1920 fokuserer på Mendelsohns forretning i sammenheng med utviklingen av næringslivet i Trondheim og nevner DMT sin opprettelse i 1905⁶. I Anders Kirkhusmo sitt bind om perioden 1920-1964, nevner han lik Danielsens Mendelsohns forretning og forholder seg deretter kun til Trondheimsjødene i sammenheng med andre verdenskrig, som går utenfor denne undersøkelsens omfang.⁷ En utgivelse som jeg har i stor grad brukt som inspirasjon til det mikrohistoriske forskningsperspektivet er Ingar Kaldals bok *Veit og Gate daglegliv i midtbyen i Trondheim fra 1880-1950* fra 1997, som med et gjennomøk på Nasjonalbiblioteket.no gir ingen resultater på «Mendelsohn», «Jøde» og nærliggende ord. I Trondheims lokalhistoriske flora, er det med andre ord et snaut utvalg som har noe inngående om det jødiske lokalmiljøet i Trondheim.

Om det jødiske livet i Trondheim er Jon Reitans bok fra 2004 en viktig bok, som vier mye plass til historien om hvordan det jødiske samfunnet i Trondheim ble utviklet seg og hverdagslivet til de jødiske innbyggerne. Reitan diskuterer spørsmål som rører ved det jødiske samfunnets dynamikk med «de vanlige» innbyggerne, men utbroderer ikke i nok grad om hvordan konflikter innad det mosaiske trossamfunnet kunne påvirke også forholdet med menigheten ovenfor storsamfunnet. Reitans hovedfokus ligger også i å kartlegge hverdagen til jødene som bodde i Trondheim og fokuserer i liten grad på antisemittismen som del av hverdagen deres. Av nyere utgivelser som omhandler jødene i Trondheim bør *Likvidasjonen* av Synne Correll nevnes. Hennes analyse av hvordan den økonomiske likvidasjonen ble gjennomført mot jødene av forskjellige norske byråkrater i samsvar med den tyske okkupasjonsmakten under krigen, har en rød tråd gjennom fortellingen til gjennom flere jødiske familier, blant dem er Aron Mendelsohn og hans barnebarn Oskar Mendelsohn i Trondheim. Det er i tillegg kun Corrells

⁴ Harket, *Paragrafen – Eidsvoll, 1814* (Oslo: Dreyers Forlag, 2014), 16-17.

⁵ Gjernes, «Jødar i Kristiania».

⁶ Danielsens, *Trondheims historie 997-1997 – IV* (Trondheim: Universitetsforlaget, 1997), 37/121

⁷ Kirkhusmo, *Trondheims historie - V*, 41/300.

bok som jeg har funnet som nevner Rottmann. Han blir nevnt i en setning, der han sammen med andre jødiske innbyggere i Norge ble arrestert i Juni 41'; da jøder ble arrestert for å mangle statsborgerskap og tilhørte russisk-områder.⁸ Det eneste stedet Rottmann har blitt mer utfyllende skrevet om, er på Digitalmuseet sin side om et drap i 1928 der Rottmann knivstakk en venn. Justismuseet i Trondheim har hatt informasjon om drapet som en del av den permanente utstillingen.⁹

Espen Søybes biografiske framstilling om den jødiske tenåringsjenta Kathe Lasniks liv, gjennom undersøkelse av sosiale og økonomiske vilkår, har vært svært betydningsfullt for denne undersøkelsens mikrohistoriske fokus. Gjennom Søybes biografi blir det dannet et bilde av hvordan jøder oppvokst i Oslo under mellomkrigstiden var i stor grad integrerte med lokalsamfunnet ved blant annet skole og fritidsaktiviteter, med lite fokus på antisemittiske forekomster. Der Søybe fokuserer på Kathe Lasnik og hennes families sosiale, økonomiske og hverdags problematikk, er denne undersøkelsen fokusert på det mikrohistoriske gjennom Rottmann-rettsaken og hans biografiske elementer for å kunne gi inntrykk av hvordan han var i motsetning til Kathe og hennes familie ikke en del av et av de største jødiske miljøene i Norge.

Forskjellsbehandling og hets er en del av enhver minoritetsbefolknings hverdag og er en essensiell del av opplevelsen som minoritet. For å kunne drøfte og diskutere opplevelsen som jødisk i Trondheim er antisemittisme et sentralt fokuspunkt for skildringen. Historieforskningen om jødene i Norge har i nyere tid undersøkt antisemittismen som idehistorisk konsept eller forekomsten av den i norsk presse. Einhart Lorenz, Håkon Harket og Trond Berg Eriksen skrev i 2005 boken *Jødehat* som fremdeles fungerer som et standardverk på norsk om antisemittismens historie fra antikken til nå.¹⁰ Lorenz spesielt står igjen som en av Norges desidert mest anerkjente forskere på jødene historie og antisemittisme i Norge, foruten den norske historien har han bidratt med forskningsverket *Jødene historie i Europa* (2020) som er det nyeste verket på norsk som omhandler jødene historie utenfor Norge fra 1500 til 1940.¹¹ Innen fokuset på antisemittisme i norsk presse kan det nevnes Lars Lians doktorgradsavhandling om «jøden» i vittighetspressen mellom 1905-1930 analyserer og drøfter gjennomgående trekk i hvordan den sosiale konstruksjonen «jøden» ble presentert og formidlet gjennom den norske vittighetspressen og gir innblikk i hvordan antisemittiske forestillinger

⁸ Correll, *Likvidasjonen* (Oslo: Gyldendal, 2021), 100.

⁹ Digitalmuseum, <https://digitalmuseum.no/021017876793/drap-pa-kalvskinnnet>. (sist oppdatert, 22.juni 2021. Hentet 28.04.2022).

¹⁰ Eriksen mfl., *Jødehat* (Oslo: Damm, 2005).

¹¹ Lorenz, *Jødene historie i Europa* (Oslo: Dreyers Forlag, 2020), 9

manifesterte seg gjennom ulike politiske budskap og utenlandske strømninger i landet.¹² *Forestillinger om jøder* fra 2011 av Vibeke Moe og Øystein Kopperud (red.) er en samling med artikler av blant andre Einhart Lorenz, Øystein Kopperud, Claudia Lenz og flere som tar for seg hvordan jødene har blitt fremstilt negativt blant annet av kirken, kriminallitteraturen og aviser med stort fokus på mekanismene som har konstruert de forskjellige bildene og uttrykkene.¹³ Innenfor norsk skjønnlitteratur har Madelen Marie Brovold skrevet både Master og Doktorgradsavhandling om fremstillingen av jøder gjennom det fordomsfulle og karikerte blikk, der hovedfunnene ligger i at jøder har blitt fremstilt overveldende negativt i norsk litteratur.¹⁴ Alle disse utgivelsene har vært viktige for denne oppgaven, siden de danner viktige grunntrekk i den antisemittiske fremstillingen av jøder som også finnes i Trondheim i perioden jeg undersøker.

Ved spørsmål om hva slags deler av forskningen rundt jødernes historie har blitt mest fokusert på blant historikere i Norge, svarte forsker ved Jødisk Museum i Oslo Kjetil Braut Simonsen meg slik i en email: «Norsk antisemittisme er derimot inngående studert».¹⁵ Forskningsfokuset i Norge når det gjelder antisemittismens historie har i større grad handlet om å plassere antisemittismen inn i et system ved navn «norsk antisemittisme» ved å studere utenlandske strømningers forekomst i Norge samt aktører som promulgerte antisemittiske holdninger. Jeg ønsker å anvende et mer sjeldent perspektiv og vinkling på forekomsten av antisemittisme i Norge, gjennom lokalhistorisk og mikrohistorisk analyse for å kunne undersøke hvordan antisemittisme forekom i Trondheim og hvordan det jødiske miljøet håndterte det.

1.3 Problemstillingen

Det finnes ingen utgivelser eller forskningsprosjekt som har tatt for seg det jødiske miljøet i Trondheim med antisemittisme som forskningsfokus. Det jeg ønsker å gjøre med denne oppgaven er å presentere det jødiske miljøet i Trondheim i et lokalhistorisk fokus. Det jødiske miljøet opplevde antisemittisme gjennom forskjellige kulturelle, sosiale og økonomiske betingede faktorer. Antisemittisme som utfordring oppsto i skolen, i avisene, på arbeidsplassen og i offentligheten gjennom anekdoter og rykter. Hva slags typen antisemittisme opplevde de jødiske innbyggerne i Trondheim? Var det anti-judaistiske fordommer mot deres religiøse tilhørighet, xenofobi på bakgrunn av deres fremmedhet som individer, eller var det politisk

¹² Lien, "... Pressen kan kun skrive ondt om jøderne".

¹³ Moe, Kopperud. *Jøden Som Kulturell Konstruksjon* (Oslo: Unipub, 2011).

¹⁴ Henholdsvis: *Stereotypier og satire: Jødeparagrafen debattert i tre norske samtidsdrama 1844-1852* (2016) og *Jødiske motiver i norsk litteratur cirka 1800–1970* (2020).

¹⁵ Privat korrespondanse epost, Kjetil Braut Simonsen 10.09.21.

motivert antisemittisme? Hvor kom det fra? Var det fra pressen eller aktører i hverdagslivet, var antisemittismen rettet mot de jødiske innbyggerne eller lokalsamfunnet spesifikt eller var det uttalelser rettet mot det abstrakte konseptet «jøden»? Et eksempel på en slik hendelse er rettsaken i 1925 mot Max Wulff Rottmann som inneholdt flere antisemittiske undertoner. Saken som ble omdøpt til «Rottmann-affæren» av avisene, presenterte flere problemer for DMT. Hvordan skulle de forholde seg til en jøde som hadde ranet en av trossamfunnets viktigste medlemmer og hva slags stilling skulle de ta til at en trosfelle de kjente til ble en manifestasjon gjennom avisene av den kriminelle jødiske arketyper som var velkjent i populærkulturen? Disse er blant flere spørsmål som skal belyse for å komme frem til en konklusjon på spørsmålet: hvordan opplevde det jødiske miljøet i Trondheim antisemittisme i perioden 1905-1930?

1.4 Teori, kilder og metode

Denne oppgaven har en mikrohistorisk tilnærming til både hvordan kildeutvalget har blitt gjort og hva slags underspørsmål som blir rettet for å besvare hovedproblemstillingen. Det er de individuelle opplevelsene rundt det å være jødisk i Trondheim som er det viktigste som denne undersøkelsen har forholdt seg til underveis. Den lokalhistoriske tilnærmingen er kun i selve fokuset på byrommet Trondheim og ved det må begrensningene påpekes geografisk og hvilket fokus som har stått sentralt der. Lik Ingar Kaldals bok *Veit og Gate*, fokuserer denne oppgaven ikke på Trondheim kommune, ikke nødvendigvis heller på Trondheim by med sine grenser, men heller på «Midtbyen» i Trondheim som urban arena i fokus. Der mikrohistorie skiller seg fra lokalhistorie og spesielt hvorfor denne oppgaven er først og fremst en mikrohistorisk studie, er at relevansen for oppgaven er å fange hvordan et lite lokalsamfunn innad et lokalsamfunn opplevde antisemittisme som fenomen i hverdagslivet¹⁶. Definisjonen på mikrohistorie er som mye annet ikke helt enstemmig og ifølge Ingar Kaldal kan inngå i mange forskjellige kategorier med røtter tilbake til sosialhistorie. Hans Medick er historikeren i tysk sosialhistorie, som var en foregangsmann for mikrohistoriens utvikling. Der fokuset gikk vekk fra større strukturer og utviklinger i historien, til å ville skildre disse gjennom «komme nærmere inn på konkrete menneskers erfaringer og handlinger».¹⁷ Et annet perspektiv, som ikke bør forveksles med mikrohistorie, men som har like trekk, var retningen *Alltagsgesichte* med Alf Lüdke i spissen som etablerte seg utover 1980-tallet. Selv om hverdagshistorien og retningen som undersøker

¹⁶ Tretvik, *Lokal og regional historie* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2004), 89.

¹⁷ Kaldal, *alltagsgesichte* (Trondheim: Historisk Institutt, Universitetet i Trondheim, 1994), 40-42.

kulturhistoriske problemstillinger ofte blir knyttet en retning som sto i motsetning til tysk sosialhistorie, kan det også nevnes historikere slik som Carlo Ginzburg og Natalie Zemon Davis som i hver sin undersøkelse av enkeltindivider avdekket større sammenhenger innad normer og kultur i tidlig-nytid.¹⁸ Tiltross for ulikhetene innad de forskjellige perspektivene, har Anna Götlind og Helena Kåks fanget i det minste en viktig overlappingen innad perspektivene i sin definisjon på mikrohistorie:

*Ett (särskilt) perspektiv som innebär att vi försöker komma historiens många vanliga människor nära, alla dem som genom sina liv och sina handlingar har skapat historien.*¹⁹

Denne tilnærmingen tar også utgangspunkt i at oppgavens besvarelse ikke bare fokuserer på en stemme, men fokuserer på flere, flere som representerte ulike deler av det jødiske samfunnet i Trondheim som sammen danner en helhet. Fra den rike ortodokse forretningsmannen, til en tenåring som flyktet fra krig, et ektepar med moderne kosmopolitiske forutsetninger og ikke minst en fattig yrkeskriminell, som uavhengig av sosiale og kulturelle ulikheter opplevde antisemittisme på likt premiss. Valget av en mikrohistorisk tilnærming har dermed med min egen fascinasjon og interesse for det hverdagslige og «ordinære». Det er min historieteoretiske oppfatning at det finnes ikke en bedre teoretisk ramme å bruke når det kommer til minoritetsforskning enn den mikrohistoriske tilnærmingen, fordi den gir et mer detaljert og observerende blikk på opplevelser og de menneskelige inntrykkene enn de fleste andre metoder gjør.

Det jødiske miljøet i Trondheim fungerer i denne oppgaven som både en religiøs gruppe og en identitet. Med dette menes det at det jødiske ble ikke alltid sammenfattet med en religiøs tilhørighet, men også en slags sekulær forestilt identitet. Foruten denne forestilte identiteten trengte ikke en jøde være religiøs for å være jøde, dette eksemplifiseres med den jødiske utenforstående innvandreren Max Wulff Rottmann som tiltross for sin manglende religiøse tro og medlemskap i trossamfunnet var like fullt en aktør i det jødiske miljøet i Trondheim.

Denne masteroppgavens besvarelse på problemstillingen benytter seg av en rekke primærkilder. Primærkildene kan henholdsvis deles inn i to, arkivmateriale og aviser. Det arkivmaterialet som har vært mest nyttig og uvurderlig for besvarelsen har vært forskjellige utvalg materialer ifra DMT Trondheim sitt private arkiv. I årene etter krigen har det vært en forståelig tilbakeholdenhet fra de gjenlevende og etterkommere angående å donere private familie

¹⁸ Ibid, 9.

¹⁹ Kjelland mfl., *Mikrohistorie* (Museumsforlaget, Trondheim 2020), 12.

eiendeler, dokumenter og lignende til de statlige arkivene. DMT i Trondheim sitt arkiv består av materiale donert fra dødsbo eller har blitt overlevert fra etterkommere. Vidden av materiale fra arkivet er enorm. Alt fra fotografier, regninger, personlige brev, biografier, memoarer, referater, og mye mer. Jeg har blitt gitt tilgang gjennom nedlastning via harddrive, med en skriftlig avtale om å slette alt etter bruk. Utvalget har bestått av flere kriterier, men først og fremst har de orientert seg rundt periodiseringen og at de på en eller annen måte har vært relatert til opplevelsen av antisemittisme i hverdagslivet. Selv om arkivet er enormt, var det kun et fåtall av de flere tusen dokumentene som inneholdt en slik begrensning, både fordi for det meste angår arkivinnholdet det religiøse hverdagslivet innad menigheten og materiale som gjelder antisemittisme er oftest relatert til andre-verdenskrig og Holocaust. Via DMT har jeg også fått tilgang til 18 intervjuer som ble utført av Jon Reitan som del av et kartleggingsprosjekt over opplevelser fra gjenlevende DMT-medlemmer. De transkriberte intervjuene skildrer forskjellige opplevelser om hverdags antisemittisme både før og etter andre verdenskrig, der jeg har valgt å fokusere mest på vitnesbyrdene fra før krigen.

Avisutvalget som har blitt gjort i denne oppgaven, har vært et utvalg av digitaliserte aviser fra Nasjonalbibliotekets samling. For denne oppgaven har det vært viktigst å undersøke avis-kilder som var Trondheims-baserte aviser i perioden 1905-1930. Unntaket er avisen Namdalen, som ble utgitt i Nord-Trøndelag, men som jeg har inkludert som eksempel fordi avisen ble lest i Trondheim og den gir et inntrykk av hvordan bondepressen i Trøndelag, lik bondepressen rundt om i landet uttrykte et antisemittisk verdenssyn. Å finne frem til disse aviskildene har vært vanskeligere, gjennom forskjellige typen søkeord har jeg klart å finne frem til mange hundre avis-kilder, der kun et fåtall har blitt inkludert som kvalitative eksempler i den endelige undersøkelsen. Avgrensingen har basert seg på søkeordet i databasen «jøde», og i tillegg «jøde*» der asterisken omgjør søket til å inkludere alt av hva databasen ser på som umiddelbare relevante søkeord slik som «jøder, jødisk, jødedom, etc.». Det var slik jeg fant tilfeldigvis fram til Rottmann-saken rundt våren 2021.

I kapittelet om Max Wulff Rottmann og Rottmannsaken har utvalget av primærkilder vært forskjellige fengselsdokumenter fra Riksarkivet i Oslo. Jeg har brukt et utvalg dokumenter fra Riksarkivet i Oslo, som har vært tilhørende botsfengslet. Dokumentene fra 1925 er sykejournalen til Max Wulff Rottmann av overlege Johan Scharffenberg samt botsfengslets oppføring om Rottmanns soningstid i fangeboken, antageligvis skrevet av en annen ansatt ved fengslet. Foruten primærkildene fra Riksarkivet, har kildeutvalget i Rottmann-saken vært aviser fra Trøndelag i januar 1925 da rettsaken pågikk. Jeg har valgt å ikke bruke

rettsdokumenter fra Frostating Lagmannsrett, fordi de dokumentene fungerte ikke som rettsreferat. Aviskildene har i større grad vært deskriptive og nyttige.

Fortolkningen, som står sentral i å danne et historisk-narrativ er i denne oppgaven bygget på det metodiske grunnlaget til kildekritisk dokumentanalyse. Dokumentanalyse tar i sine grunntrekk premisser fra den kvalitative metodikkens skole. Dette valget av metode har også vært begrunnet i at denne masteroppgaven er en kvalitativ undersøkelse. Kildekritisk dokumentanalyse som tolkningsmetode gjør at et kritisk blikk må rettes mot selve innholdet i dokumentet og bakgrunnen for hvordan det har oppstått, samt å sette det i sammenheng med den tiden det ble skrevet på. Denne induktive tilnærmingen gjør dermed den annerledes ifra mer strukturalistisk metode som plasserer besvarelsesgrunnlaget innad et deduktivt fortolkningssystem. På bakgrunn av at denne oppgaven er en mikrohistorisk biografi om en minoritetsgruppe innad Trondheim, vil det være mest kyndig for denne oppgavebesvarelsen å benytte seg av dokumentanalyse som metode.

1.5 Periodisering

Årsaken til å velge perioden 1905 til 1930 er siden det først og fremst er blitt skrevet lite om. I 1905 blir det jødiske miljøet i Trondheim formelt etablert som en permanent bosetning gjennom grunnleggingen av Det Mosaiske Trossamfunnet i Trondhjem. Fra og med grunnleggingen ble den jødiske bosetningen gradvis integrert i lokalmiljøet og den neste generasjonen var på flere måter en integrert religiøs minoritet i Trondheim. Grunnen til at undersøkelsen avsluttes i 1930, er fordi 1. Januar 1930 blir det offisielt forbudt med den religiøse slaktemetoden schächtning i Norge. Schächtning-forbudet gjør at livet som ortodoks-jøde i Trondheim blir vanskeligere enn tidligere gjennom statlig initiativ. Denne endringen statens holdning og jurisdiksjon over sin religiøse jødiske minoritet er i stor grad et øyeblikk som gjorde livet vanskelig for flere innad den jødiske diasporaen i Trondheim. Forbudet gjorde at kjøtt måtte importeres fra Sverige og dette gjorde den ortodokse skikken vanskelig om ikke umulig å følge. Vedtaket representerte slutten på en stat som ikke hadde innvirket direkte på det jødiske miljøets religiøse frihet siden jødeparagrafens slutt i 1851. De antisemittiske forestillingene hadde også fått en innvirkning på norsk politikk som resulterte i et vedtak der det ble «mange latente fordommer manifestert» ifølge Terje Emberland.²⁰

²⁰Eriksen m.fl., *Jødehat*, 410-11.

1.6 Kapittelinnndeling

Antisemittisme, er det gjennomgående fenomenet og analyseperspektivet i denne undersøkelsen. Derfor er utviklingen av antisemittisme som begrep og fenomen, det viktigste å etablere i kapittel 2 i denne undersøkelsen. Hva inngår i begrepet antisemittisme og hvordan oppsto det? Hva slags aktører promulgerte antisemittiske tanker og holdninger på kontinentet og hvordan oppsto antisemittismen i Norge? Gjennom en undersøkelse av hva som skiller den religiøse anti-judaisme og den sekulære orienterte antisemittisme gir det også grobunn for å tolke utsagn og holdninger ovenfor de jødiske innbyggerne i Trondheim. En gjennomgang av antisemittismens historie i Norge er svært viktig å etablere fordi det kan gi en innsikt i hva slags språk, ytringer og holdninger som var del av populærkulturen i Trondheim i perioden.

Kapittel 3 tar for seg jødernes historie i Trondheim. Det skal undersøke historien til de første jødene som ankom Trondheim, samt de sosiale ulikhetene som fantes mellom dem. Fokuset ligger spesielt på Nerbyen og Brattørveiten, fordi her utviklet det seg etter kort tid et «jødisk kvartal», der det var en høy konsentrasjon av jødiske innvandrere som jobbet og bodde der. Denne bosetningen skal settes i sammenheng med de jødiske innvandrernes sosiale stilling, som i stor grad var farget av fordomsfulle forestillinger og stereotyper. Et slikt fokus undersøker hvordan det jødiske samfunnet etablerte seg i byen og hvordan antisemittisme kunne prege de jødiske innbyggernes hverdagsmøte med storsamfunnet.

I kapittel 4 vil jeg sette fokus på at det jødiske miljøet i Trondheim opplevde antisemittiske forekomster ved Rottmann-affæren i 1925. Den «fremmede» jødiske innvandreren forsøkte å leve og få hjelp fra det jødiske miljøet, for å deretter konspirere om å rane en av det jødiske miljøets mest kjente menn. Hvem var Max Wulff Rottmann den fremmede som kom utefra og satte menigheten i potensielt dårlig lys, ble han sett på som en trussel? Hvordan ble han oppfattet av storsamfunnet, ble han sett på som en fordomsfull antisemittisk karikatur eller ble hans jødiske identitet direkte knyttet opp mot menigheten i Trondheim? Kapittel 4 skal omhandle rettsaken om Max Wulf Rottmann. Rottmannsaken kan brukes som en analyse for å illustrere sosiale, religiøse og økonomiske skiller innenfor det jødiske samfunnet i Trondheim, samt diskutere hvordan antisemittisme fungerte som et bakteppe for hvordan DMT håndterte saken.

I kapittel 5 settes fokuset mot hvordan DMT og andre jødiske aktører forsøkte å bekjempe antisemittiske forekomster innad storsamfunnet. Fokuset skal rettes spesielt mot hvordan forskjellige konflikter fikk antisemittiske undertoner, først og fremst i hvordan konfliktene ble fremstilt i media eller mottatt av storsamfunnet. Det er et viktig tema å belyse, fordi

spørsmålene som blir undersøkt ligger i hvordan et lite lokalmiljø håndterte konflikter når antisemittisme ble et bakteppe enten i håndteringen eller i selve konfliktens innhold. Hva slags antisemittiske trekk fantes i storsamfunnets mottakelse av disse konfliktene? Ble det jødiske samfunnets håndtering påvirket av disse strømningene? Dette skal drøftes gjennom flere saker innad DMT sin historie. Sonja Kagan saken og ryktestormen rundt jødernes ansvar for hennes dødsfall, Komissar-ekteparets integreringsvilje og liberale holdning som respons på antisemittisme, samt hvordan flere jødiske aktører og DMT mobiliserte mot lovforslaget om å forby slaktemetoden Schächtning utover 20-tallet.

Kapittel 2: Antisemittismens historie i Europa og Norge

I dette kapitlet skal jeg diskutere begrepene antisemittisme og anti-judaisme samt selve fenomenets historie i Europa og Norge. Det er viktig å undersøke begrepet først, fordi det er en viktig forutsetning for fremtidig analyse av hvordan begrepet ble anvendt i Norge samt hva som begrepet innebærer idehistorisk ovenfor fenomenet antisemittisme.

2.1 Antisemittisme og anti-judaisme

Hva inngår i begrepet antisemittisme? Begrepet har i vitenskapelig forstand ingen definitiv definisjon. En av grunnene til at det ikke finnes en tydelig og klar definisjon, er fordi antisemittisme er et svært komplisert fenomen, som manifesterer seg ulikt basert på motivasjon, intensjon og verdensbilde. En klassisk definisjon som kan gi inntrykk av denne fleksibiliteten i hva som kan bedømmes som antisemittisme er gjengitt av Richard S. Levy:

Any expression of hostility, verbal or behavioral, mild or violent, against the jews as a group, or against an individual jew because of his belonging to that group.²¹

Problemet med en slik definisjon er flere. Den vil potensielt ikke skape en klar skillelinje mellom antisemittisme som «hverdagslig» hets og en aktør som promulgerer antisemittiske meninger som oppfordrer til vold mot jøder, på samme måte som å ha en slik fleksibel og absolutt definisjon på rasisme kan være problematisk. Dette er en distinksjon som er viktig å etablere, siden innad den klassiske definisjonen av antisemittisme, vil mange forskjellige verdenssyn og intensjoner falle innenfor det overhengende paraplybegrepet «antisemittisme» uten rom for nyanser eller forskjeller. På den andre siden kan argumentet føres for at begge ytterpunkter av spekteret for antisemittisme, fra «mild or violent» som definisjonen benytter, tilhører samme grunnleggende fordomsfulle og stereotypiske forestilling om jødiske og dermed bør differensieres fra graden av ekstremitet, men ikke utefra den generelle betegnelsen som å være antisemittisk. Man kan trekke det i en absolutist retning og påpeke at all form for hatefulle uttrykk og holdninger ovenfor individer av jødisk bakgrunn, er antisemittisme. Med argumentet av at alle former for hatefulle uttrykk mot jøder har røtter i moderne rasistisk antisemittisk tankegang.²² På det mest grunnleggende kan antisemittisme være en mening, holdning og uttrykk som gir inntrykk av å være mot den semitiske folkegruppen, som er nokså forvirret fordi den semitiske gruppen er en språkfamilie med opphav i Midtøsten og er ikke eksklusiv for jødiske. Å betegne det jødiske folket som en semittisk gruppe vil i tillegg tilegne alle jødiske

²¹ Levy, «Antisemitism», 25.

²² Ibid, 23.

det hebraiske språket og i tillegg fremmedgjøre dem som et folkeslag adskilt fra Europa og heller tilhøre Midtøsten.

Hva er en jøde? Det kan i utgangspunktet virke som et pedantisk spørsmål, men dette spørsmålet om identitet er essensielt for å drøfte det intrikate analysesystemet som begrepet antisemittisme åpner. Er en jøde først og fremst et religiøst individ, eller en abstrakt manifestasjon av forestillinger om nasjonalisme og modernitetsskepsis? «Jøden» var en konstruert forestilling som ikke møtte moderne tanker om nasjonalistisk tilhørighet og rase, eller var «jøden» først og fremst en fremmed, en manifestasjon av en oppfatning om fremmedhetens inntog på kontinentet? Dette var spørsmål som ble håndtert, diskutert og definert av storsamfunnet, helt fram til okkupasjonsmakten fikk som del av det norske holocaust i oppdrag å spore opp den jødiske befolkningen i Norge, noen ganger basert på antagelser om jødisk identitet på bakgrunn av utenlands-klingende navn og individer som utelukkende var jødiske gjennom oppvekst og ikke som medlemmer av trossamfunnet.²³ Hva var antisemittene imot, var de imot en jøde, eller hele den abstrakte konspiratoriske forestillingen noen aktører hadde om jødedommen og jødene som aktører i samfunnet? Dette varierte enormt fra aktør til aktør, og fra personer som assosierte seg med den antisemittiske bevegelsen og de som ikke gjorde det. En definisjon av antisemittisme som fanger denne spennvidden blant annet innad motivasjon og intensjon, kommer fra sosiologen Helen Fein:

En vedvarende, latent struktur av fiendtlige forestillinger om jøder som kollektiv, manifestert i individer som holdninger, i kulturer som myter, ideologi, folkløse og bilder, og i handlinger – som sosial eller rettslig diskriminering, politisk mobilisering mot jødene, og kollektiv eller statlig vold – hvilket har som resultat/ eller målsetting å distansere, drive bort eller tilintetgjøre jøder fordi de er jøder.²⁴

Selve begrepet antisemittisme som er ulikt hvordan man bruker i dag, blir ofte betegnet som å oppstå gjennom Wilhelm Marr fra 1879, som deretter ble videreført som politisk kampbegrep ved opprettelsen av den Antisemittiske Liga.²⁵ Begrepet antisemittisme som Marr brukte det, var et begrep som intenderte å omfatte et legitimert politisk og raseorientert jødehat i motsetning til dagens begrep som bruker jødehat og antisemittisme om hverandre. Antisemittisme kan sies å være annerledes fra tidligere anti-judaisme med bakgrunn i at forfatteren Wilhelm Marr lånte begreper fra den vitenskapelige orienteringen som var inspirert av blant andre Carl-von Linné

²³ Correll, *Likvidasjonen*, 141-150.

²⁴ Simonsen, «Antisemittismen i Norge», 24.

²⁵ Eriksen m.fl., *Jødehat*, 287.

kategoriseringssystem og Charles Darwin. Antisemittisme eller *antisemitismus* var et begrep med bakgrunn i å «vitenskapelig-gjøre» jødehat og gi det en legitimitet som å innebære konnotasjoner til sosial-darwinismens tanke om at dyr slik som mennesker kunne «luke» ut svakere arter for å bedre hele artens livsgrunnlag. Det var også fra Marr sin side en hensikt gjennom etableringen av ordet «antisemittisme» å skille det fra det tidligere jødehatet. Antisemittisme var ifølge Marr en velbegrunnet vitenskapelig og rasjonaliserende vurdering om jødene og jødedommen. I Frode Hellands vurdering kan nesten antisemittismen til Marr bli sett på som et «velbegrunnet hat» som motvekt til den tidligere religiøse betingede jødehatet.²⁶ I lik tråd med Marr, kan argumentet føres om at den moderne antisemittismen utefra dens ønske om å ta avstand fra «tradisjonelt» jødehat og føre det over i en sekulær modell. Problemet med denne typen fortolkning og systematisering av jødehat som å innebære en mer «moderne» og en «foreldet» utgave i middelalderens religiøse fokus, er problematisk på flere måter. «Den moderne antisemittismen» var ment å erstatte det tidligere jødehatet med religiøse orientert anti-judaisme, som tar utgangspunkt i at begrepet antisemittisme var noe radikalt annerledes enn anti-judaisme i historisk kontekst og bruk.

2.2 Antisemittismens historie i Europa og Norge

Antisemittismen og anti-judaismens historie i Europa er sterkt knyttet opp til kirkens innflytelse. I kristen forståelse fra middelalderen var jødene i et opposisjonelt forhold, siden kristendommen har i sitt grunnlag røtter i jødedommen, men beveger seg fra jødedommen i Jesus Kristus korsfestelse og opphøyet status som messias innad kristendommen. Jødehat har i den lengste perioden av europeisk historie vært basert på religiøs antagonisme, der jødene ble framstilt først og fremst som fiender av kristendommen som myrdet guds frelser.²⁷ Jøder som den religiøse minoriteten i Europa som ble oftest benyttet som syndebukk for forskjellige hendelser, foregikk allerede under middelalderen og ble promulgert av den katolske kirken. Jøder ble under middelalderen mistenkt for å ha forgiftet brønner, rituelt myrdet kristne barn, vært hovedårsaken til at svarte døden og var selv ofre for massakre ved flere tilfeller, blant annet under det første korstoget i 1096.²⁸ Etter den protestantiske reformasjonen på 1500-tallet ble ikke synet på jøder noe særlig annerledes fra den katolske kirken, eksemplifisert gjennom

²⁶ Helland, *Rasismens retorikk* (Oslo: Pax Forlag, 2019), 22.

²⁷ Barnavi, *A historical atlas* (London: Hutchinson, 1992), 106-107

²⁸ Ibid.

holdningene til den mest kjente protestantiske reformatoren Martin Luther som oppfordret til vold og forfølgelse i *Von Den juden und ihren lügen* fra 1543. Den offisielle holdningen til jødene fra kirken fortsatte å være negativ i Danmark-Norge etter protestantismen, selv om det sannsynligvis ikke bodde noen jøder i Norge i denne tiden.²⁹ Tiltross for at ingen jøder var bosatt i Norge, viser Yvonne Friedman til at lovmessige tiltak ble gjort i 1436 av erkebiskop Aslak Bolt for å holde jødene fra å holde sabbaten og at «jøde» som en fornærmelse var i bruk på 1500-tallet. Selv om det ikke fantes jøder i Norge, ble de uansett for en eller annen grunn sett på som en trussel som måtte svares på med lover og hadde negative assosiasjoner til seg.³⁰

Den moderne antisemittismens historie i Europa fra 1800 til 1900-tallet må sees i sammenheng med nasjonalistiske strømninger på hele kontinentet. I flere land ble dette oversatt til å bety en uavhengighet eller selvstendighetsbevegelse innad visse kretser eller samfunnslag, mens i andre betydde det i økt grad mobilisering om felles sentraliserende enhet innad landene eller land som ennå ikke var samlet. Innad den nasjonalistiske furoren, ble den moderne forståelsen av folket og nasjonalidentitet skapt, ved flere tilfeller slik som i Norge gjennom en lengre prosess med skapelsen av nasjonalistiske trender, tradisjoner og tilhørighetsmarkører som skilte nordmenn fra andre.³¹ Jødene ble i denne oppfattelsen oftest ikke omtalt som å kunne bli borgere i den nye forståelsen av nasjonalstaten, slik som Nicolai Wergeland bemerket på Eidsvoll i 1814:

*(...)en sand jøde aldrig kunde være en god borger og man desuden ikke begik nogen Uretfærdighed mod dem, men blot fulgte et gammelt princip og lod dem blive udenfor der, hvor de aldrig havde været inde.*³²

Den europeiske antisemittismen var fra 1870-årene delt mellom en kultur som tillot for en skriftlig antisemittisk uttrykk og et byråkratisk apparat som la til rette for å forskjellsbehandle mellom kristne og jøder. Selv om fra 1870-årene var emansipasjon for det meste oppnådd i de Sentral-europeiske landene, var det fremdeles flere lokale lover, sedvaner og ikke minst personlige initiativ som gjorde at jøder var i stor grad mer ufri i praksis enn sine kristne motparter. Der hvor dette forholdet til jødene var mindre gjennomsløst når det kom til antisemittiske forekomster, var Russland. Fra tsar Alexander den II sitt attentat i 1881 fikk under tsar Aleksandr III en intensivert statlig organisert voldskampanje i form av pogromer mot sin jødiske befolkning. Det russiske imperiet drev i tillegg på med aktiv segregering av den

²⁹ Friedman, «Reception of Medieval European Anti-Jewish concepts», 59.

³⁰ Ibid, 60.

³¹ Lien, "... Pressen kan kun skrive ondt om jøderne", 50-51.

³² Harket, *Paragrafen: Eidsvoll, 1814* (Oslo: Dreyers Forl, 2014), 85.

jødiske befolkning, som ble nektet adgang til metropolene innad imperiet og ble tvangsflyttet innad et restriktivt område i vest-Russland.³³

Den antisemittiske tankegangen som kom til å ha innflytelse og påvirkning på 1900-tallet i mer ekstrem antisemittiske ordlegging var først og fremst til å være gjennom det skriftlige mediet. Det fantes antisemittiske partier innad de sentral-europeiske landene, blant annet Tyskland, Frankrike og Østerrike der hvor sistnevntes antisemittiske parti fikk majoritet ved parlamentet i 1907. Artikkelskribenter, magasiner og tidsskrifter med antisemittisme som politisk kampsak florerte rundt om på kontinentet. Blant de mer innflytelsesrike antisemittiske skribentene, spesielt for de norske som assosierte seg med en antisemittisk bevegelse kan det nevnes Houston Stewart Chamberlain (1855-1927) og Theodor Fritsch (1852-1933).³⁴ Deres politiske og rase-orienterte antisemittisme var en del av den større nasjonalistiske *Völkisch* bevegelsen. *Völkisch*-bevegelsen i Tyskland var en nasjonalistisk, anti-modernitets bevegelse som gjennom nasjonalromantiske elementer kombinert med rasevitenskap appellerte til en voksende desillusjonering med industri og urbanitet i Tyskland fra dets samling.³⁵ Begge de antisemittiske agitatorene brukte akademisk «kredibilitet» til å underbygge sine antisemittiske argumenter med «vitenskapelig» legitimering som motsetning til anti-judaistisk religiøs argumentasjon. Chamberlain var originalt britisk adel og ble iløpet av sitt voksne liv sterkt anti-britisk og en antisemittisk agitator som gjennom boken hans *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* etablerte en pseudo-historisk rød tråd gjennom menneskehetens historie der den semittiske rase ble beskyldt for å ha være en gjennomgående historisk destruktiv kraft.³⁶ Boken skal ha solgt over 900 000 utgaver i Tyskland og Chamberlain ble på slutten av sitt liv kreditert som et ideologisk idol for NSDAP.³⁷ Fritsch var en livslang forkjemper for antisemittiske uttrykk, både som politisk aktiv, forfatter og redaktør av det antisemittiske avisen *Die Hammer*. Hans mest kjente og innflytelsesrike bok *Handbuch der Judenfrage* skal ha solgt over 330 000 utgaver og i lik stil med Chamberlain vært en av de mest innflytelsesrike antisemittene i Europa.³⁸ Denne innflytelsen kan man spore over til Norge, der flere antisemittiske skribenter noterte å ha tatt inspirasjon spesifikt fra de to forfatternes verker.

En av de som lot seg inspirere ideologisk av Fritsch og Chamberlain var høyesterettsadvokat Eivind Saxlund som skrev både samtidens og ettertidens mest kjente antisemittiske bok på

³³ Lorenz, *Jødenes historie i Europa*, 176-178.

³⁴ Eriksen m.fl., *Jødehat*, 412.

³⁵ Maleszka, «Race in the City», 81-84.

³⁶ Ibid, 86-88.

³⁷ Lorenz, *Jødenes historie i Europa*, 246-247.

³⁸ Eriksen m.fl., *Jødehat*, 412

norsk *Jøder og Gojim* originalt utgitt i 1910. i boken advarer Saxlund mot det ham mener er det største trusselen mot det norske folket, nemlig den internasjonale kapitalist jødens nedbrytende påvirkning på europeiske land, som Saxlund mener kommer til å spre seg til Norge og at man må motsette seg utviklingen: «(...)ophør aldrig at tro og kjæmpe for *Din egen Race, Dit Fædreland*.³⁹

Imotsetning til Chamberlain og Fritsch, fant aldri de norske antisemittiske skriftene noen særlig varig oppslutning eller massive salgstall. Saxlunds salgstall kan bli antatt å være noe rundt 1000 bøker solgt i to opplag, og andre antisemittiske publikasjoner i Norge slik som Mikal Syltens *Nationalt Tidsskrift* nådde nok et samlet opplag på alt fra «noen hundre til tre tusen». ⁴⁰ Tiltross for det marginale salgstallet rundt antisemittismens skriftlige formidlere, så ble Saxlunds bok i all hovedsak mottatt med positive betraktninger og for det meste med likegyldighet. ⁴¹ Også inspirasjonen til Saxlund, Sylten og flere ble betraktet i norsk presse med samme typen likegyldighet eller manglende kjennskap. Ved Chamberlains død i 1927 noterte Morgenbladet enkelt ved siden av Chamberlains begeistring for tysk nasjonalisme som «var noget hysterisk» at «Chamberlain var ingen ven av jøderne». ⁴² Utstrekningen av innflytelse Chamberlain og Fritsche hadde på den gjengse innbyggers antisemittiske oppfatning var nok sparsom, i aller størst grad var de antisemittiske forekomstene i Norge farget av eldre religiøse overbevisninger og i noen tilfeller den raseorienterte antisemittismens som ble forfektet gjennom forskjellige skribenter og agitatorer.

Det fantes få antisemitter av den ekstreme grad i Norge, men antisemittiske forestillinger om «jøden», var en såpass vanlig del av den populære oppfatningen og fremstillingen i storsamfunnet at forskjellige aktører og «hverdagsfolk» benyttet seg av antisemittiske forestillinger og projiserte egen unik motivasjon over på et antisemittisk verdensbilde. Dermed ble sammensetningen av selv identifiserte antisemitter og forfektet av antisemittiske holdninger, enormt mangfoldig på bakgrunn av forskjellige politiske synspunkter, personlige motivasjoner og andre utgangspunkt. Slik Richard Levy oppsummerer det:

The creators and proponents of the ideology were for the most part, powerless «little people», who convinced themselves, mistankingly in most cases, that antisemitism could give them a yearned for importance, avenge insults, or assure their place in

³⁹ Saxlund, *Jøder og gojim* (Kristiania: J.AASS Forlag, 1910), 104.

⁴⁰ Eriksen m.fl., *Jødehat*, 401.

⁴¹ Christensen, *Jøder og gojim*, 72.

⁴² Morgenbladet, «Houston Stewart Chamberlain». 11. Januar 1927.

history. Twisted intellectuals were numerous, (...) career failures, frustrated social dropouts, struggling businessmen, declassé noblemen and a disproportionate number of the mentally unhinged showed up repeatedly at the local levels of antisemitic politics.⁴³

Sammensetning av mennesker som kunne forfekte antisemittiske meninger som Levy beskriver har fokus på Tyskland fra 1870-årene til første verdenskrig og er ikke helhetlig sammenlignbar eller relevant for tilstandene i Norge. Det er nok ingen tvil om at visse representasjoner og motivasjon gikk igjen også her til lands. Den kjente norske forfatteren Nils Kjær, som forfektet flere antisemittiske holdninger gjennom sitt engasjement som samfunnsdebattant, var ifølge biograf Harald Noreng personlig motivert av en varig krangel med Nordens mest kjente litteraturkritiker og jødiske kulturpersonlighet Georg Brandes.⁴⁴

En blanding av fremmedfrykt, kombinert med kristen antijudaisme og konspiratoriske bemerkninger rundt jødene som innvandrere fantes overalt i Norge, men gjorde seg mest bemerket blant mediene i «bondepressen», slik som *Nationen* på Innlandet og *Namdalen* i Trøndelag. Foruten den modernitetsskeptiske holdningen til jødene, fantes i tillegg en form for borgerlig-antisemittisme som spredte seg blant de øvre sosiale konservative sjikter og manifesterte seg i frykten for bolsjevisme og revolusjon.⁴⁵ En annet «importert» strømning som kom fra det revolusjonære Russland var falsumet *Zions vises protokoller* som ble utgitt i Norge i 1920. Boken opprinnelig utgitt av den russiske mystikeren Sergej Nilus ved århundreskiftet hadde spredt seg rundt om i Europa blant antisemittiske kretser og fått innflytelse i øvre lag med dets budskap om et jødisk globalt komplott.⁴⁶ Den innflytelsesrike samfunnsdebattanten Martha Steinsvik reiste rundt hele landet og holdt foredrag om innholdet i boken, som advarte om at revolusjonen i Russland var planlagt av de mektigste jødene i verden allerede i 1905 og at skrittet mot jødisk verdensherredømme kunne være på vei mot Norge, den eneste løsningen ifølge Steinsvik var å gjeninnføre «jødeparagrafen».⁴⁷

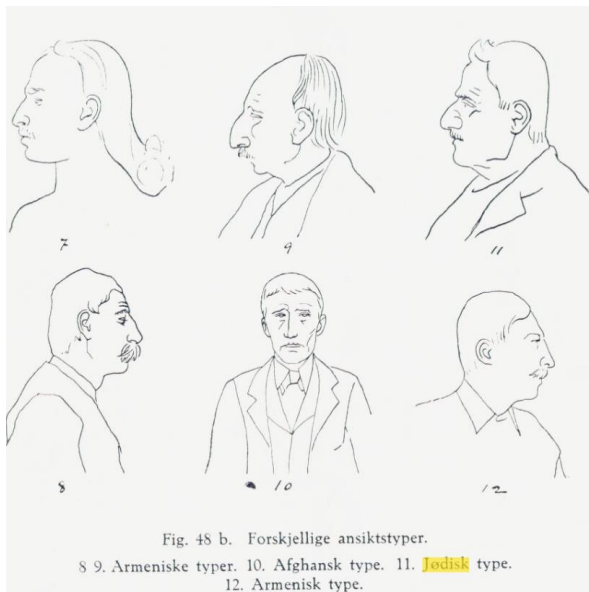
⁴³ Levy, «Antisemitism», 29

⁴⁴ Noreng, *Nils Kjær* (Oslo: Gyldendal, 1949), 242.

⁴⁵ Emberland, *Da fascismen kom til Norge* (Oslo: Dreyer Forlag, 2015), 23-24.

⁴⁶ Ringdal, «*Norge vokn op!*», 15-16.

⁴⁷ Dahl, *De Store Ideologienes Tid* (Oslo: Aschehoug, 2001), 198.



Forskjellige ansiktstyper fra Halvdan Bryns bok *Menneskerasene og deres utviklingshistorie* (1925). Den Trondheims-baserte raseforskeren var en av Norges ledende raseforskere. Sammen med Jon Alfred Mjøen la han grunnlaget for rasismens vitenskapelige legitimering i Norge. Figur 11 på skissene er av en «jødisk type» med den stereotypiske fremstillingen av nesen som preger ansiktet.⁴⁸

I den periodiske definisjonen av «den moderne» formen for antisemittisme vil det ifølge Frode Helland være en «rasistisk tenkning og retorikk generelt» som er en viktig bestanddel.⁴⁹ På den andre siden vil argumentet om at «moderne antisemittisme» først og fremst er rettet mot en rasebiologi, slik som gjort kjent av Johan Alfred Mjøen gjennom *Racehygiene* (1914) og Trondheims-forskeren Halvdan Bryn *Menneskerasene og deres utviklingshistorie* (1925) ikke være uten motsigelser. I middelalderen lik den angivelig rasefokuserende «moderne antisemittismen» lå den jødiske folkegruppes iboende ondskap tett knyttet opp til symbolbruken av blod. Ondskaper var en del av blodet, det naturlige utgangspunktet var «besudlet» med urent og ondskapsfullt blod. Dette vil i høyest grad kunne være komparativt med tanken om rase. Moderne antisemittisme lik rasisme har sitt grunnlag i tanken å bedømme det håndfaste, gjennom det kroppslige som et utgangspunkt for å drive med biologisk differensiering gjennom mennesker. Menneskene ble satt i samme øyensyn som dyr. Der dyr hadde strenge hierarkier i sitt økosystem, hadde menneskene det samme, men i et nytt begrepsapparat med en sosial-darwinistisk virkelighetsorientering.⁵⁰ Dermed kan «moderne antisemittisme» påpekes å ha

⁴⁸ Bryn, *Menneskerasene* (Oslo: Olaf Norlis Forlag, 1925), 177.

⁴⁹ Helland, *Rasismens retorikk*, 20.

⁵⁰ Eriksen mfl., *Jødehat*, 412.

likheter og være en slags videreføring av allerede eksisterende faktorer, men appropriert til å inneha moderne konnotasjoner og referanser.⁵¹ For å låne et begrep ifra den tyske sosiologen Theodor Adorno, har antisemittisme en egenskap som «den mobile fordom», altså at den kan til all tid formes og omskapes til å passe spesifikke samfunn eller gruppers latente fordomsfulle behov.⁵²



Vittighetsbladet *Vikingen* gav en billedlig

fremstilling av modernitets-skepsisen gjennom oppkjøpet av norsk natur. Bildet representerer en oppfattelse om negativitet til den moderne kapitalens innflytelse i Norge. Den «internasjonale jødekapitalen» sitt faretruende inntog i Norge er representert gjennom mannen helt til høyre i bildet. *Vikingen*, 1906.⁵³

Det som kan kalles for den moderne antisemittismen, har i stor grad med selve «modernitets»-begrepet og dens omfang å gjøre. Den industrielle revolusjonen. Den moderne industriens inntog i Norge, gjennom blant annet utbyggingen av vassdrag var ofte finansiert av utenlandske investorer.⁵⁴ Den industrialiserende utviklingen ble sett på av de konservative tankesettene i Norge som den største faren for landet og et bevis på at Norge ble mer eller mindre tatt over av «den fremmede». Denne de-humaniserte utenlandsaktøren ble ofte manifestert som den kapitalkyndige jødiske forretningsmannen og fra den russiske revolusjonen i 1917, den revolusjonære destruktive «bolsjevik-jøden». «Modernitetens ««iskalde hender»» knuste tilhørigheten til en guddommelig skapt orden» bemerker forskningskoordinator ved Det europeiske Wergeland-senteret i Oslo Claudia Lenz.⁵⁵

⁵¹ Adams, Hess, "Volcanic Archives," 4-5.

⁵² Lorenz, «Vi har ikke invitert», 45.

⁵³ Furre, *Norsk historie 1905-1940* (Oslo: Samlaget, 1982), 33.

⁵⁴ Lien, «... *Pressen kan kun skrive ondt om jøderne*», 61-63.

⁵⁵ Lenz, «konstruksjonen av den andre», 9

Jonathan Adams og Cornelia Hess betrakter en annen forståelse lånt fra historikeren David Nirenberg som mer fruktbar for diskusjonen om utviklingen av jødehat og anti-judaisme over i «moderne drakt».⁵⁶ Nirenberg foreslår istedenfor at anti-judaisme dukker opp i alle samfunn og kulturer der jødehat-retorikk og tankegang kan med forbehold adapteres til de ulike samfunnene og kulturenes behov, oftest med bakgrunn i det man kan kalle for å være en religiøst fundamentert forståelse enn man gir uttrykk for.⁵⁷ Et eksempel på dette vil være ifølge Terje Emberland forestillingen bak «det jødiske komplottet» som hadde sitt grunnlag i kristen anti-judaisme. Etter revolusjonen i Russland i 1917, ble jøder fremstilt utefra denne tankegangen som å være «satans allierte i kampen mot kristenheten».⁵⁸ På 20-tallet var det regelmessig forekomst i norske aviser av meningsinnlegg der den jødiske religion ble knyttet direkte opp mot å være direkte relatert til kommunismen. Dermed fikk en eldgammel forestilling om religiøs kamp en «moderne» manifestasjon like mye motivert av «eldre» forestillinger som av rase og politikk.⁵⁹

⁵⁶ Ibid.

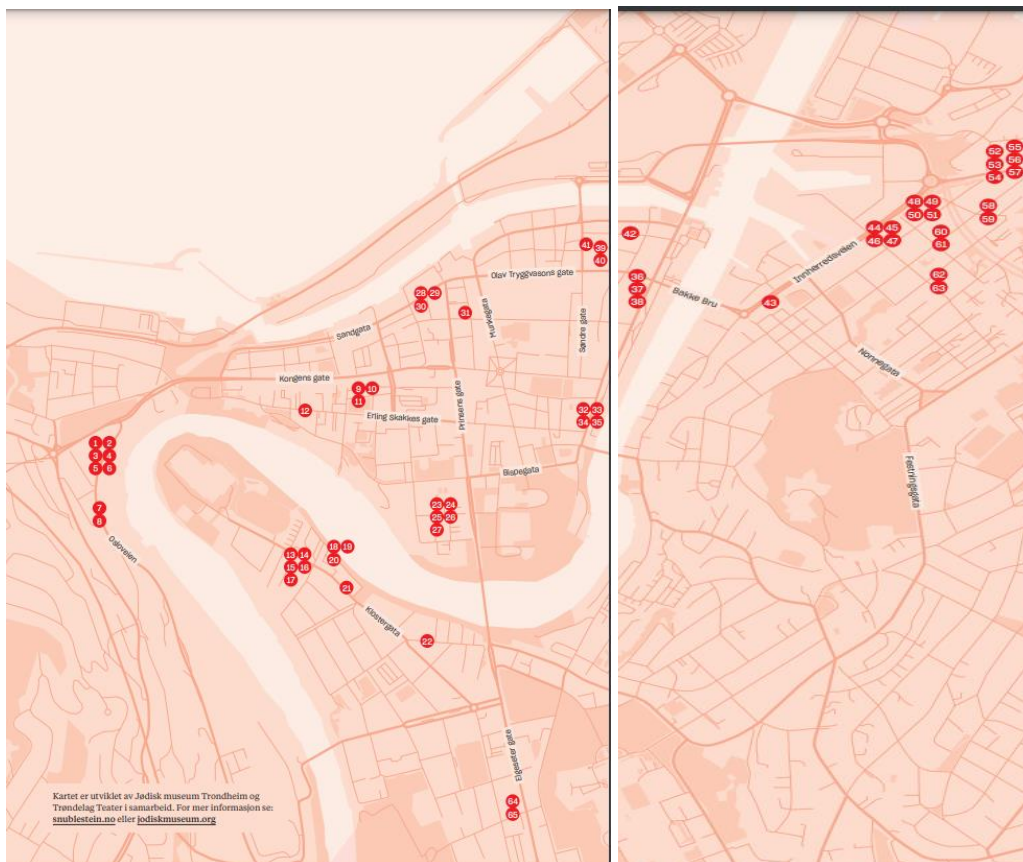
⁵⁷ Nirenberg, *Anti-Judaism* (New York: W.W Norton & Norton Company, 2013), 2–3.

⁵⁸ Eriksen mfl., *Jødehat*, 409

⁵⁹ Adams, Hess, *The Medieval roots*, 32–33

Kap 3 – Jødernes historie i Trondheim

I dette kapitlet skal jeg presentere den jødiske innflytningshistorien til Trondheim og de sosio-økonomiske vilkårene som de første jødene møtte. Det vil også være viktig for dette kapitlet å gi et inntrykk av hvordan den sosiale hverdagen var for det gryende jødiske lokalmiljøet i Trondheim; om hvordan de organiserte seg og skapte et felleskap innad byen, samt hva slags ulikheter fantes innad det jødiske miljøet når det kom til opphavsland, kultur og økonomiske forutsetninger. Et annet spørsmål som dette kapitlet ønsker å besvare er hvordan det jødiske miljøet fra første generasjon til andre generasjon opplevde antisemittisme som en del av hverdagen sin.



Kart over snublesteiner i Trondheim. Plasseringen av snublesteinene varierer mellom bostedet eller arbeidsplassen til de jødiske innbyggerne fra Trondheim som ble ofre for det norske Holocaust. Kartet fungerer som en illustrasjon på hvor spredt den jødiske bosetningen var og legg merke til bosetningen i den nordlige/østlige delen av byen.⁶⁰

⁶⁰ Kartet ble laget i samarbeid med Jødisk Museum i Trondheim og Trøndelag Teater i assosiasjon med Trøndelag Teaters oppsetning av Simon Strangers roman *Leksikon om lys og mørke* i 2020.

3.1 Introduksjon

*A steady stream of missionaries came to our jewish community. It seemed to be an obsession with them to convert the jews of Norway. When they saw the futility of it, they began to approach the children with bribes. But they never met with success.*⁶¹

- David Brandhändler (1913-2016)

*Tvers over gata bodde den jevnaldrende Julius som ble min gode venn. (...) Jeg omgikkes flere jødegutter, og snakket vel på et tidspunkt bedre jiddisch enn de fleste nordmenn.*⁶²

- Martin Michaelsen (1924-1997)

David og Martin var ikke akkurat jevngamle da de to vokste opp i helt forskjellige deler av Midtbyen. David var jødisk og sønn av forstanderen i DMT Samuel Brandhandler, og Martin var en «normal» Trondheims-gutt med etniske norske foreldre. Tiltross for at begge var født og oppvokst i Trondheim som nordmenn, kan hver av deres opplevelser gi oss et inntrykk av hvordan det jødiske og ikke-jødiske livet påvirket to tilfeldige gutter oppvokst i Trondheim. David sin erfaring handler om at det jødiske lokalsamfunnet ble i tradisjonell praksis forsøkt omvendt til å bli kristne, som ifølge anti-judaistisk tradisjon fra middelalderen var den eneste måten å redde de jødiske på fra evig fortapelse.⁶³ Hans beskrivelse av misjonærene å ha en besettelse om å omvende de jødiske innbyggerne gir også et dystert bilde på hvordan de jødiske ble oppfattet som å være i utenforskapet.

Martin som vokste opp noen år etter David, opplevde noe ganske annerledes. Da han vokste opp på 30-tallet hadde han flere jødiske venner som han omgikk seg rundt og som han selv påpeker tok til seg jiddisk fra. David og Martin sine opplevelser gir et unikt innblikk i det mangfoldige forholdet som både offentligheten og innbyggerne i Trondheim kunne ha til hverandre og hvordan det kunne oppstå et dikotomiske forhold mellom å ville assimilere eller naturlig integrere de jødiske innbyggerne. I løpet av tiden da de jødiske innvandrerne kom til Trondheim og gradvis etablerte et jødisk miljø med en menighet, jo mer integrert ble jødene i byens liv. I flere tilfeller ble også jødiske innvandrere gradvis integrert i det høyere sosiale

⁶¹ Jødisk Museum Trondheim arkiv. A-2943. *David Brandhandler forteller om sin barndom i Trondheim*, 5.

⁶² *Ibid*, A-1875 – 6. *Martin Michaelsen forteller om oppveksten i Brattørveita*, 24.

⁶³ Eriksen m.fl., *Jødehat*, 411.

sjiktet og etablerte seg som byens rikeste og mest aktede personer, både innad og utad sin egen menighet. En av disse var Aron Mendelsohn.

I 1895 da Aron Fischer giftet seg med Thora Paltiel, hadde han vært i det skrøpeligste laget. Aron og hans bror Abraham kom begge fra Latskova i dagens Litauen og Aron hadde utvandret til Palestina som tjuetåring i 1891, men fulgte etter hans bror til Norge da han ble angrepet av malaria i «det hellige land».⁶⁴ Tiltross for Arons uheldige møte med sykdom, så hadde han ifølge hans barnebarn Herbert sammen med sin sønn Henrik alltid en sionistisk drøm om å returnere til Palestina.⁶⁵ I Norge livnæret Aron og broren seg på lik linje med Simon Mahler av omførselshandelens usikre livstilværelse, men etter hvert startet Aron forretning i Trondheim sammen med sin svigerfar Israel Paltiel. Den første forretningen var en tregård i Brattørgata 12B, med butikk i første og bolig i andre etasje. I 1909 tok han familienavnet Mendelsohn og startet sin egen manufaktur og herreekviperingsforretning, som senere ble en av de mest suksessfulle forretningene i strøket.⁶⁶ Etter hvert som flere jødiske innvandrere ankom Trondheim, ble til slutt bosetningen og butikkene plassert i de nordlige bydelene, kalt på folkemunne «Nerbyen» assosiert med de jødiske tilflytterne, på både godt og vondt.

Beskrivelsene av denne delen av byen var dominert av nedsettende terminologi, som dermed ble distinksjonen på de tilhørende menneskene som bodde der.⁶⁷ I Ingar Kaldals bok *Veit og Gate* blir den sosio-økonomiske betydningen av bybildet drøftet og analysert i stor detalj, spesielt med fokus på veitene som en del av bybildet som inneholdt mange kulturelle betydninger for både beboerne i byen, men også for besøkende fra andre steder.⁶⁸ Trondheimsforfatteren Johan Bojer (1872-1959) gav i boken *Læregutt: erindringer* fra 1942 inntrykk av hvordan byens mørkere sider kunne skildres gjennom veitene plass i bybildet:

I Trondheim bor småfolk i veiter. Og en veit er ofte så smal at den virkelig minner om en grøft, og da sola aldri finner vei her inn, blir det en trafikk att og fram av grå ansikter. (...) I en slik veit er det fullt opp av mange ting, av fuktig luft, av vond lukt, av katter, av rotter, av søle, av unger som ser sykkelige ut, og av bleike husmødre som er ute av for å gjøre billige innkjøp. Her bor fabrikkarbeidere, funksjonærer av lav

⁶⁴ Corell, *Likvidasjonen*, 54-55.

⁶⁵ Jødisk Museum. *Intervju med Herbert Mendelsohn av Jon Reitan*, 20.09.2001.

⁶⁶ Reitan, *Jødene Fra Trondheim* (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag), 49.

⁶⁷ Kaldal, *Veit Og Gate*, (Trondheim: Universitetsforlaget, 1997), 46.

⁶⁸ *Ibid*, 13-14.

lønn og stor familie, sjøfolk, håndverkere og en og annen småhandler med liten butikk.⁶⁹

Når Bojer sikter til «en og annen småhandler med liten butikk» i Trondheims-veitene kan han ha siktet til det gryende jødiske kvartalet som holdt på å etablere seg i Nerbyen mot slutten av 1800-tallet. De jødiske butikkene i Nerbyen var flere, Martin Michaelsen som hadde sine formative år i Brattørveita på 20-30 tallet, mintes både hvordan han oppfattet Nerbyens grenser og hvordan de jødiske butikkene dominerte bydelsbildet:

For meg var Nerby'n strøket fra Krambugata bort mot Nordre, fra Brattørgata og ned til havna, men ikke bryggene. Her lå det omkring 15-20 jødebutikker av svært varierende størrelse.⁷⁰

Den jødiske tilstedeværelsen i Nerbyen var tydelig, både gjennom antallet butikker der, men også på folkemunne der ett område ble omtalt som «Kahn's ans land».⁷¹ Nerbyen ble med andre ord direkte assosiert med de jødiske beboerne der og kan dermed beskrives å ha vært et slags jødisk kvartal i Midtbyen.



Brattørveiten i sør/nordgående retning ca 1930. Kahns dressmagasin kan skimtes lengre ned i gaten før guttegjengen.⁷²

⁶⁹ Bojer, *Læregutt* (Utg. Gyldendal. Oslo. 1972), 69

⁷⁰ Jødiske museum arkiv: A-1875 – 6: «Martin Michaelsen forteller om oppveksten i Brattørveita», 24

⁷¹ Ibid.

⁷² Sverresborg folkemuseum, Schrøder-samlingen. FTF.SCH.000213 (inventarnmr). «Brattørveita går fra Kjøpmanns gt. ut til Søndre gt.» <https://digitaltmuseum.no/021018532989/brattorveita>.

Klasseskillene i Trondheim var store, basert på geografisk plassering innad byen. Den øvre delen av byen langs Munkegata og sørlige del av Midtbyen ble kjent for sine brede avenuer og fine staselige butikker, mens de nordlige byområdene ble oppfattet som det motsatte.⁷³ Innad det lille lokalmiljøet som omfattet Midtbyen fantes altså en klar klasseskillelinje som gikk utover jødene som bodde innad byene, men et viktig spørsmål her også er å stille seg om hvordan dette klasseskillet var en del av deres identitet som jøder eller om den gikk på tvers av den religiøse.

3.2 Jødene i Trondheim

Det er usikkert når de første jødene ankom Trondheim. I 1890 bodde det i hele det nordenfjeldske Norge (alt nord for Trondheim) 41 jøder.⁷⁴ Folketellingen fra ti år senere i 1900 som opplyser om at 119 jødiske trosbekjennere bodde i Trondheim, er basert på folketellingen av beboerne med affiliasjon til det religiøse felleskapet og vil dermed kun involvere de som var fastboende eller tilfeldigvis bodde der mens folketellingen ble gjennomført. Det er derfor vanskelig å være helt sikker på når de første jødene ankom byen og det totale antallet jødiske som kom innom byen.⁷⁵ I utgangspunktet var jøder nektet adgang til Norge etter grunnloven i 1814, men det fantes unntak der hvor jøder kunne komme innenfor landets grenser gjennom spesielt innvilgede handelspass utstedt ofte gjennom kongene i det hjemmeværende landet og Norge. Etter «jødeparagrafens» opphevelse i 1856 ble det åpnet opp for at jødene kunne bosette seg i landet, men innflyttingen var svært liten frem mot 1880-tallet. De fleste jødene som kom innom landegrense var omførselshandlere og kramkarer, som levde av å reise gjennom de skandinaviske landene med forskjellige typen varer. Ofte ble disse jødene først eksponert for den norske lokalbefolkningen gjennom lokalbaserte markeder og lignende. Deres unike fremtoning og språkbarriere gjorde at problematikken som kunne oppstå ledet til tapt fortjeneste og frykt for økt mistro blant lokalbefolkningen.⁷⁶

I Jon Reitan sin bok om Trondheims jødene, skrev Simon Mahler som i 1918 bosatte seg i Trondheim, om sin fortid som omførselshandler i Norge og Sverige. Omførselshandlerlivet bød på forskjellige vanskeligheter som Mahler skildret i dagboken sin:

⁷³ Kaldal, *Veit og gate*, 46-47.

⁷⁴ Mendelsohn, *Jødernes historie*,

⁷⁵ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 15.

⁷⁶ *Ibid*, 40.

Jeg gikk fra dør til dør og hadde en tung bær å bære på. Jeg fikk vondt i alle ledd av å arbeide dag og natt. Slik tilbrakte jeg åtte år av mitt liv – jeg led av sult og kulde, og jeg var lei av livet. (...) Det blir umulig for dørselgeren å ivareta sin jødedom. Hvis man skal gjøre det må man sulte hver dag. Mennesker rømmer fra Russland til Sverige som om det var ild løs, og risikerer liv og helse, mens man sleper seg avgårde om natten bærende på sine eiendeler. Det er sjelden han sitter ved et jødisk bord, og sjelden får han en bit jødisk fisk, og slik går han omkring – sulten, tørst og uten å si et ord. Han har ingen å snakke med.⁷⁷

Mahlers opplevelse var nok gjenkjennelig for de fleste jødene som først ankom Trondheim. De var alle langt hjemmefra og hadde ingen måte å kunne kommunisere med noen på sitt eget språk. Denne nødvendigheten for å føle tilværelse og møte likesinnede manifesterte seg i trangten til å ville opprette et bosatt religiøst miljø. Først i 1905 organiserte det jødiske miljøet i Trondheim seg rundt det mosaiske trossamfunnet, da mengden med jødiske mennesker nådde den grad at et slikt sosialt sammenknytningspunkt var nødvendig for lokalsamfunnet.⁷⁸

De fleste i den første generasjonen av jødiske innvandrere flyktet fra svært dramatiske kår i Øst-Europa. Jødene som bosatte seg i Trondheim var i stor grad fra samme sosio-økonomiske bakgrunn, der flere var oppvokst i fattigdom i shetl i Polen og andre nærliggende russiske områder. Jødene i Russland hadde et eget designert område der de kunne bosette seg, som en del av en segregeringspolitikk fra tsardømmet i landet. I disse områdene levde de fleste jødene uten grunnleggende essensielle midler for å overleve. Tilstrekkelig kvalitet på hus, renslighet og mat var noen av de grunnleggende nødvendighetene de fleste av de opprinnelige Trondheimsjødene vokste opp uten.⁷⁹

Den britiske utsendingen til ambassaden i St Petersburg, Henry Beaumont reiste til en liten landsby innenfor det som var omtalt som «jiddisk-land» i 1905. I Vilna beskrev han at 1/3 av den jødiske befolkningen var trengende og at gettoen besto av «smale gater, overbefolkede hus, skitt vemmelige lukter» og at den kunne særs ikke kunne sammenlignes engang med «den verste slummen i Whitechapel».⁸⁰ Beaumonts beskrivelse av Vilna er kun et lite prisme på hvordan forholdene kunne være i «jiddisk-land». Beaumont hadde nok i tillegg sin egen type motivasjon som britisk utsending i Russland til å male livet til jødene innad Russland som verst mulig. Like fullt var nok hans beskrivelse til en viss grad representativt for hvordan tilstanden

⁷⁷ Ibid, 41.

⁷⁸ Danielsen, «En Exempelløs Fremgang», 117.

⁷⁹ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 25.

⁸⁰ Sjøbye, *Kathe, Alltid Vært I Norge*. (Oslo: De Norske Bokklubbene, 2015), 16-17.

var for de russiske jødene. De fleste jødene som kom til Trondheim, var fra slike russiske områder og dermed var deres utvandring fra Russland i stor grad knyttet til både krøplende fattigdom og tilhørende sosiale forhold. I det muntlige minnet i Trondheim har denne forestillingen også blitt nedarvet gjennom de gjenlevende generasjonene av jødene fra Trondheim. I Jon Reitans intervjuer med jødiske innbyggere født på 20-40 tallet er den gjennomgående historien om deres slektninger nesten utelukkende full av historier om hjemlandets fattigdom, forfølgelser og trange kår. Denne muntlige tradisjonen bidrar uten tvil til et narrativ der den jødiske lokalsamfunnets spede begynnelse og suksess som innvandrere blir styrket.

I *Adressebog for Trondheim* fra 1895, finner man at fire jødiske manufakturforretninger finnes i byen. Disse var orientert rundt herreklær og annen form for manufaktur og engroshandel. De fire skiller seg sterkt fra hverandre i hva slags geografiske områder de er lagt til, de første handlens Schalem Slotniks *Manufakturforretning og lager av færd. Herreklæder* samt brødrene Asriel B og Hirsch Dwoskys *Manufakturforretning og lager af uhre* lå begge plassert på den nordlige delen av Midtbyen, den mer velstående og borgerlige delen av sentrum. To andre nyetablerte manufakturforretninger fantes i Krabugata og Brattørgata. Allerede fra før 1900 og den større innflyttingen av jøder, finner man tegn på en sosial geografisk skillevegg innad den jødiske handelsstanden i Trondheim. De som sannsynligvis forsøkte å være mer rettet mot en mer borgerlig stand og den av lavere sosialsjiktet i Nerbyen. Innen de neste tiårene skulle det etableres ytterligere forretninger, som i lik stil med de førnevnte etablerte seg for det mest i den nordlige delen av byen, i respektive Olav Tryggvasons gate, Krabugata, Brattørgata, Brattørveita og lignende.⁸¹

Ifølge Reitans bok *Jødene fra Trondheim*, fantes det rundt førti yrkesaktive jøder i byen over århundreskifte og påfallende mange av de førti var engasjert i forretningsvirksomhet. Slik Reitan påpeker var nok dette mest av alt grunnet i at: «Forholdet sprang ut av tradisjoner og det faktum at jødene i Europa hadde vært utestengt fra de fleste andre yrker, både juridisk og rent praktisk».⁸² Det fantes i tillegg tilfeller i byen der hvor jøder ble motarbeidet i arbeidslivet, slik at de ikke kunne gå inn i noe annet yrke enn handel. Etterkommeren av Israel Paltiel, Julius mente at hans bestefar var utsatt urettferdig behandling i 1893 da han forsøkte etablere urmakeri. Paltiel konkluderte med at grunnen til motstanden fra urmakerforeningen lå i

⁸¹ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 42-44.

⁸² Ibid.

oppfatningen om at: «de skulle vel ikke begynne med sånt, mente de».⁸³ Motstand fra de kristne laugene i Trondheim opplevde også Mikal Savosnick etter århundreskiftet da han reklamerte for å ha prisvinnende ur og fikk et motsvar signert en av byens beste urmakere at kunder måtte vokte seg for: «udenlandske humbugreklamer, jøder og omvankende handelskarle».⁸⁴

Urmaker-jøden var en velkjent fordomsfull karikatur i Norge, sett eksempelvis gjennom Knut Hamsuns jødiske urmakerskikkelse fra August-trilogien. I boken *Knut Hamsun og det norske holocaust* går professor i litteratur Ståle Dingstad kritisk til verks når han beskriver karakteren *Papst* som antisemittisk karikatur:

*Han er en vandrer og en urhandler som har gått omkring i en menneskealder og narret folk, fralurt dem penger og lovet dem en bedre vare enn de kan få.*⁸⁵

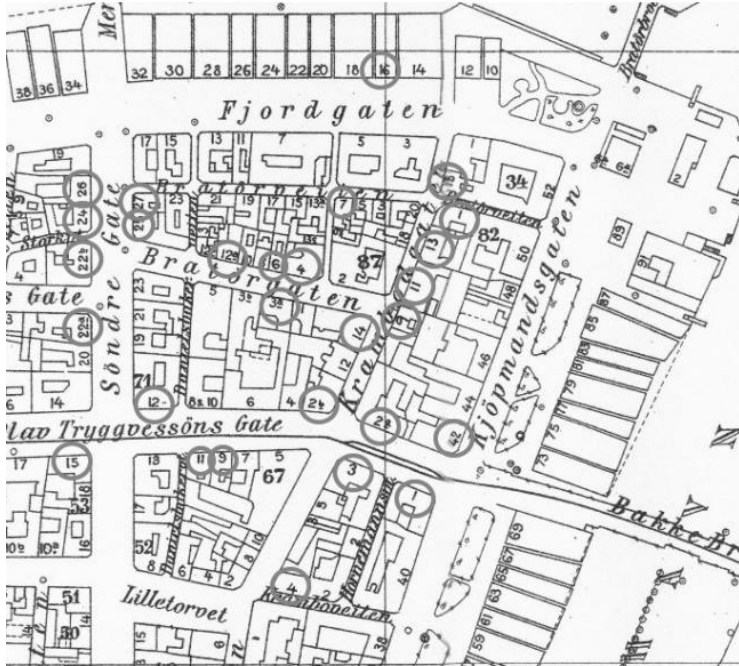
«Klokkejøden» var med andre ord en vanlig forekomst i den karikerte framstillingen av jøder. Det trenger ikke være nødvendigvis representativt for hvordan urmakerforeningen og andre laug oppførte seg mot jøder, men det faktum at det finnes kvalitative eksempler, gir et innblikk i hvordan antisemittisme forekom der bakteppe var underliggende økonomisk motivasjon. Det konkurransedrevne håndverksmiljøet i Trondheim sin oppfattelse av økonomisk trussel fra de jødiske som ønsket å drive urmakerforretning, munnet ut i forestillinger manifestert gjennom den antisemittiske karikaturen «urmakerjøden», der anti-judaistiske egenskaper tilknyttet «jøden» som gnienhet og svindel ble promulgert.

⁸³ Ibid, 57.

⁸⁴ Mendelsohn, *Jødenes historie*, 377.

⁸⁵ Dingstad, *Knut Hamsun* (Oslo: Dreyer Forlag, 2021), 232.

3.3 En jødisk identitet i «Nerbyen»?



Et uferdig kart laget av Jødisk Museum som viser konsentrasjonen av jødiske butikker i «Nerbyen» fra 1870-1940. Slik Jødisk Museum begrunner: «(...) Det er helt sikkert flere forretninger og bedrifter som er avglemt, men dette gir i alle fall et inntrykk av konsentrasjonen.»⁸⁶

Den jødiske innflytningen til Trondheim kunne merkes på folkemunne der «jødebutikker» ble etter kort tid et vanlig begrep. De jødiske handelsbutikkene i den nordre delen av byen var spesielt rettet mot bøndene som kom blant annet inn fra fjorden.⁸⁷ Arbeiderklassen i de nordlige bydelene samt Lademoen hadde god anskuelse angående de jødiske butikkene, der hvor de «finere folk» ikke var å se hos de jødiske butikkene. Slik Sonja Bodd i 2000 mintes det:

Trondheim var jo en veldig antisemittisk by. Og jeg vet jo det at folk som liksom var oppe i det øvre sjikt i Trondheim, de gikk jo ikke inn i en jøde-butikk, vet du, det var bare snylteri det.⁸⁸

Denne typen sosiale-segregering fra det «øvre sjikt» innvirket også på hva slags butikker bøndene hadde «adgang til». Den sosiale-kulturelle betydningen av dette gjelder ved at bøndene kunne kjenne seg velkommen i de jødiske butikkene enn de i Nordre Gate og lignende. Styremedlem i DMT Daniel Johansen mimrer om en historie han ble fortalt om hans slektninger

⁸⁶ Komissar, Tine. Johansen, Daniel. *Nerbyen – Norges eneste jødiske kvarter. Høringsuttalelse fra Jødisk Museum Trondheim til regional plan for kulturmiljø – Trøndelag Fylkeskommune.*

⁸⁷ Intervju Daniel Johansen, 30.04.2021.

⁸⁸ Jødiske Museum i Trondheim arkiv, *Intervju med Sonja Bodd av Jon Reitan. 29.08.2000.*

fra Fosen. I en «finere» butikk i Nordre Gate ble slektningene møtt med den krasse bemerkningen fra kassadamen om at «æ syns det lukte ku-skit», mens i de jødiske butikkene ble de ønsket mer velkommen av de jødiske eierne, som kunne stå utenfor butikken og synge for å tiltrekke seg kunder.⁸⁹ Brattørveita og de jødiske butikkene lå nærmest for utenbysbøndene på grunn av bondelosjene som lå plassert i Nerbyen. Kundekretsen og den sosiale interaksjonen for de jødiske eierne i Nerbyen var dermed først og fremst rettet mot arbeiderklassene og de lavere sjiktene, samt utenbysfarende bønder. Det er usikkert å si om motivasjonen hos de høyere sjiktene i å unngå jødiske butikker lå i antisemittiske holdninger eller ikke. Sarah Ragle, som ble født inn i en jødisk familie fra Latzkve i 1917, husket ting annerledes enn Sonja Bodd. Ragles oppfatning var at det ikke var noen tydelig differanse i kundekretsen mellom folk fra forskjellige sjikter og at «vi hadde jo folk fra alle distrikter vi».⁹⁰ Tiltross for at Ragle opplevde en annen form for holdning og bredde i hennes familieskundekrets, så vedkjente hun på lik linje med Sonja Bodd at det fantes antisemittisme blant de som valgte å handle i de jødiske butikkene:

Det var selvfølgelig noen som var litt nazistiske og sånn, som ikke ville gå til jødiske forretninger. De boikottet rett og slett jødiske forretninger.⁹¹

Ragles erfaring kan handle mer om at hennes familie hadde butikk i Munkegata, som ikke ble på folkemunne oppfattet som del av «Nerbyen» og dermed var mer åpen for folk fra øvre samfunnsgrupper. Ragle var også oppvokst i Innherredsveien i Østbyen, der som hun selv påpekte det fantes noen jødiske butikker, men at det: «ble ikke noe sånn ghetto», muligens i referanse til Nerbyen og det jødiske kvartalet.⁹² Dette kan fortelle en del om ordbruken som selv jødiske etterkommere hadde. Var beskrivelsen av Nerbyen som en «ghetto» et vanlig begrep når man omtalte Nerbyen? Hva kan dette fortelle om bruken av et begrep som inneholdt antisemittiske forestillinger og stereotyper om de jødiske ghettoene i Øst-Europa?

⁸⁹ Intervju med Daniel Johansen, 30.04.2021.

⁹⁰ Jødiske Museum i Trondheims arkiv. *Intervju med Sarah Ragle av Jon Reitan, 2000.*

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.



Fotograf Schrøder fanget i 1932 en gruppe mennesker i Brattørveita. På konvolutten negativten tilhørte er beskrivelsen: «Barn i Nedre Bydele v/frk. Løfwander (v/søppelkasser og i dårlige boforhold».⁹³

Det er viktig å kunne drøfte om hvordan det var en kulturell betydning at jødene bosatte seg i de nordlige områdene av byen, spesielt i hvordan man ble oppfattet som beboer i disse områdene. De nordlige bydelene, inkludert Brattørveita ble oftest beskrevet som et skittent sted der man ikke skulle befare seg med mindre man «tilhørte gata» som Kaldal påpeker. Denne beskrivelsen var av kulturell betydning med sine egne konnotasjoner til renslighet, ære og sosialt ståsted.⁹⁴

I en kriminalroman fra 1938 gav forfatteren Jacob Brinchmann et grelt og kynisk innblikk i veitenes innhold og beskrivelse. I *De snorrete spor* har den ettersøkte morderen Arnt havnet i «Nerbyen» der han har kjøpt seg en forkledning og gjør veien videre innover i veitene:

Han dreide inn i det skitne, trange smuget som heter «Brattørveita». Her hadde kommunen spart på lyset. (...) I et portrum stod noen karer og drakk av en flaske. De snøvlet og småkranglet i fylla. I et åpent vindu hang et kvinnfolk. (...). Lyset falt på et hjemmelaget skilt: «Logi for reisende». Arnt stabbet op den bratte trappen. Det luktet skitt og mugg.⁹⁵

⁹³ Sverresborg Folkemuseum, Schrøder-samlingen, FTTF.SCH.ALF. L.06.70 (inventarnr.), «Dårlige boforhold. Barn og ungdom i gate.». <https://digitaltmuseum.no/021017989810/darlige-boforhold-barn-og-ungdom-i-gate>.

⁹⁴ Kaldal, *Veit og gate*, 262-263.

⁹⁵ Brinchmann, *De snorrete spor* (Oslo: Aschehoug, 1938), 71-72.

Beskrivelsen av veitene tilhørte ikke bare menneskene som dro innom der, men også som hadde tilhold der. Veitenes beskrivelse som et sted for lumske arketyper og personer, inneholder karakteriseringen av det moralske grunnlaget i veitene. I *De snorrete spor* er det både fylliker, prostituerte og det tidligere nevnte «bondelosjiet» som utgjør Brattørveitas «økosystem». Veitenes kulturelle betydning er viktig å etablere, på grunn av dens utgangspunkt i hvordan man refererer til menneskene i Brattørveita, samt hvordan dette kan ha hatt en innvirkning på hvordan «jødebutikkene» og de tilhørende innehaverne ble sett på som en del av det lavere sjiktet av samfunnet, men også en tydeligere del av «de andre». Fremmedheten stammet ikke bare fra religiøs orientering, men også gjennom affiliasjonen med det trøblete stedet som veitene og Nerbyen ble karakterisert som. På denne måten var den jødiske befolkningen ytterligere fremmedgjort i Trondheims lokalmiljø. En fremmedhet ovenfor den nyeste bosetningen i «Nerbyen» ble også ytret av innbyggerne i Trondheim. Blant dem en journalist fra Arbeidets-rett, en avis som hadde arbeiderbevegelsen som politisk felleskap i sin leserkrets. Han begynte sin essayistiske vandring ved Nerbyen, der han reflekterte over flere utviklinger i byens liv:

Jasaa, dette er gamle Nidaros. Mit blik streifer alt og alle, ustillingsvinduer og skilter besees. Føler noe fremmed med alle disse ukjende navne – Lanckinsky, Mendelsohn, Paltiel og dertil navner der minder om bibelske patriarker. Er jeg i gamle Nidaros? Jo, blir der svart. Dette er Brattørgaten og her er det jødernes forretningskvartal er.⁹⁶

Journalistens vandring har et nostalgisk glimt over seg, der han beskuer «gamle Nidaros», den delen av Trondheim som sine gater har fantes siden byen het Nidaros. Men journalistens nostalgi stopper brått opp da han ser de jødiske butikkene, han spør seg selv nesten som å være i vantro over at dette virkelig er gamle Nidaros. Det er viktig å stille spørsmålet om hva er det journalisten ønsker å uttrykke gjennom dette vandringsessayet. Er vurderingen som leseren av Arbeiderbladet skal sitte igjen med at Nerbyen har forandret seg, eller at det har forandret seg såpass mye at man ikke kjenner seg igjen i sin egen by? Har de fremmede jødiske utlendingene i tillegg etablert et forretningskvartal og dermed forandret «det gamle Nidaros» til noe nytt og uforståelig? Til et sted som symboliserer i antisemittiske begrep, «kapitalistjøden» sin gradvise innflytelse på næringslivet og dermed gradvise innflytelse på arbeiderne? Selv om

⁹⁶ Arbeidets-rett, «Fra Trondhjem», 17. september 1915.

antisemittisme var heller sjeldent innenfor arbeiderkretsen, så fant det hos noen grobunn som en legitim måte å forene arbeiderpolitiske tanker med antisemittisme.⁹⁷

Slik Arbeidets-rett artikkelen kan antyde så ville de jødiske som bodde i Nerbyen innenfor et antisemittisk system blant annet blitt definert gjennom sitt ressurs-betingete utgangspunkt. At individet, ens karakter og egenskaper måltet opp mot mangfoldet eller mangelen på ressurser. Ens fysiognomi og karakter var målt utefra rikdom og lignende, men ikke nødvendigvis i tilfellet jøder der rikdom ofte var til stede gjennom karikaturen «kapitalist-jøden», like fullt var «getto-jøden» og «omførsels-jøden» knyttet sammen gjennom modernitetens tanker om renslighet og dermed en slags parallell renslighet i sjelen og karakter. Det at man bodde i de mer fattige strøk i byen ville også si mye om ens karakter og åndelige utgangspunkt ifølge denne typen tankesett. De rike folkene oppholdt seg i de «gode» stedene uten kriminalitet og urenslighet, mens fattige og moralsk depriverte oppholdt seg i tilsvarende parallelle depriverte miljø som skildret ens indre «urene» sjelsliv.⁹⁸

Foruten de jødiske innbyggernes yrker og hvordan deres sosiale omganger var med den gjengse folk og kundekrets, er det også viktig å legge fokus på det mosaiske trossamfunnets rolle i Trondheims offentlighet og for jødene i byen. Menigheten fungerte trossalt som religiøs, sosial og kulturell møteplass for minoriteten. Gjennom religion ble jødene knyttet nært et lokalsamfunn i byen og en plass der hvor jødene ble integrert mellom hverandre.

3.4 Det Mosaiske Trossamfunnet frem til mellomkrigstiden



Styret i det mosaiske trossamfunnet i Trondheim, 1925. Bakerst fra venstre Salomon

⁹⁷ Lien, *Pressen kan kun skrive ondt om jøderne*, 371.

⁹⁸ Kaldal, *Veit og gate*, 140-142.

Abrahamsen, Henoch Klein. Foran fra venstre Aron Mendelsohn, Chaim Hirsch og Rudolf Dworsky.⁹⁹

Under den første verdenskrigen finner man de første dokumentene fra DMT i Trondheim. Etter Oskar Mendelsohns gjetning har tidligere mengder med dokumentmateriale aldri eksistert fra trossamfunnet, grunnet manglende loggføring og sedvane rundt å arkivere dokumenter. Foruten at flere dokumenter gikk tapt som følge av det norske holocaust, ble også ved ett tilfelle en bil en dokumentmappe bestjålet fra utenfor menigheten på 30-tallet.¹⁰⁰ Det som i alle fall er sikkert, er at ved den første verdenskrigen var det mosaiske trossamfunnets plass i Trondheims offentlighet godt etablert. Etableringen av trossamfunnet kan også fungere som en indikator på at det fantes en trygghet og stabilitet både innad det jødiske lokalmiljøet i Trondheim, men også ovenfor deres mulighet for å etablere et offisielt trossamfunn.¹⁰¹ I 1905 ble Det Mosaiske Trossamfundet i Trondheim etablert, etter det som Mendelsohn beskriver som en lengre tid med iherdig arbeid og iver fra flere jødiske aktører som hadde ankommet Trondheim like etter eller før århundreskiftet.¹⁰²

Hvorfor det tok en stund å opprette DMT i Trondheim har flere årsaker. Den lange byråkratiske prosessen som lå bak, var en av hovedgrunnene, mens mulig skepsis til et nytt «dissenter-samfunn» i Trondheim var kanskje også en av de mindre men like fullt innvirkningsfulle faktorer. Slike meninger fantes uten tvil i Trondheim ved århundreskiftet, slik som kom til uttrykk i et innlegg fra Trondhjems Adresseavis i 1899 der signaturen X raste over en anonymisert jødisk handelsmann ansatte en tjenestepike uten lønn:

«Hvorfor ikke like saa godt sige, at det var handelsmann Wolfsohn (...) for publikum er det et varsko om, hvorledes en jøde tror det er forsvarligt at handle. Det er saadanne sager, som i udlandet har gjort jøderne hatet, overfor kristne er efter deres lærdomme lat tillatt. Vi har hidtil i vort land været forskaanet for mange jøder, men efterhaanden som de udjages fra de lande, som de har plaget, er en del strømmet hertil.»¹⁰³

X tok det som sitt eget ansvar å avsløre navnet på denne jødiske arbeidsgiveren, i et forsøk på å ærekrenke ham med navn trykt svart på hvitt. På hvordan måte antisemittiske møter og

⁹⁹ Jødiske Museum arkiv, B-1956. Beskrivelse fra Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 65.

¹⁰⁰ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 370.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid, 301-305.

¹⁰³ Trondhjems Adresseavis, «Nævn navnet!», 22. April 1899.

holdninger preget etableringen av DMT er vanskelig å si. I alle fall var det nok en del motstand i befolkningen og byråkratiet, siden kampen for etableringen ofte blir kreditert å ha blitt hjulpet fremover av redaktøren i Dagsposten Håkon Løken, som sendte inn et motsvarsinnlegg til *X* angående den eksplisitte antisemittismen ytret i innlegget. Metoden som handelsmannen brukte var ikke uvanlig, men uttrykt fra Løken ikke å være hovedårsaken bak redaktørens motsvar:

- *Hvad er det da ikke for et modbydeligt Udslag af Farisæisme eller Chauvinisme, at denne Leilighed til at kaste sig over hele den jødiske Nation, som Indsenderen her gjør! (...) Lad os da ikke her i Norge i Fordomsfuldhed og Bigotteri gaa hen og gjøre den Slags Uret mod alle, bare fordi man har Ret til at klage over en eller to.*¹⁰⁴

Utrykket for antisemittisme som møtte de første jødene i Trondheim, gjaldt altså en kombinasjon av fordommer mot den forestilte svindleriske «kapitalistjøden», samt innlegg av at jødene i motsetning til kristne og andre religiøse, hadde et felleskapsbånd som forente dem i negative egenskaper og motivasjoner. Eksemplet fra 1899 kan på flere vis illustrere problemet med å argumentere for en helhetlig rasistisk, sekulær forståelse på jødehatet etter 1870-tallet. At fra person til person, gruppe til gruppe var retorikken anført av egne livssyn og holdninger som kombinerte trender og arketyper fra både anti-judaistisk tradisjon og nyere antisemittisk forståelse. Innlegget kan også illustrere hva slags meninger som fantes blant visse aktører i storsamfunnet da de første jødene prøvde å etablere et permanent lokalt religiøst felleskap.

Innad dette felleskapet i DMT fantes det en tydelig sammensetning av hovedaktører som kom fra de mer prestisjefulle familiene i Trondheim blant det jødiske felleskapet. Asriel Berl Dworsky og Israel Paltiel var blant de første medlemmene i styret av trossamfunnet, som på en slags måte var en parallell der begge og de første i byen til å få innvilget handelsbrev og etablerte sine respektive handelsforretninger.¹⁰⁵ I 1913 ble Aron kasserer i trossamfunnet og fortsatte med dette sin mer eller mindre uavbrutte rolle som en av hovedaktørene i menigheten frem til andre verdenskrig.¹⁰⁶ Han var et svært respektert medlem av det mosaiske trossamfunnet i tillegg. Gjennom arbeidet sitt med å få akkvisisjon av synagogen i St.Jørgensveita, egen gravgård på Lademoen og ikke minst synagogens nyeste lokale i den gamle jernbanestasjonen, var han en sentral figur i å opprette og holde Det Mosaiske Trossamfundet i Trondheim levende. Da Mendelsohn feiret sin 50-årsdag i 1921, ble det nevnt

¹⁰⁴ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 303.

¹⁰⁵ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 44.

¹⁰⁶ Jødiske Museum i Trondheims arkiv. A-2819 – *Oversikt over DMTs formenn*.

av flere aviser i Trondheim som i tillegg uttrykte hva slags omdømme han hadde: «Mendelsohn har en solid detalj og engrosforretning (...) han er en driftig og flink mand som har gjort adskillig arbeide for det mosaiske troessamfund her».¹⁰⁷ Foruten Aron, var den mest prominente skikkelsen innad DMT den religiøse forstanderen Samuel Brandhändler, som ikke bare ledet menigheten gjennom en god del problematikk både innad og utad menigheten, men også bidro enormt til å tale jødernes sak ved forekomsten av antisemittisme eller kritikk mot menigheten i pressen.¹⁰⁸

Med tanke på størrelsen innad det jødiske miljøet i Trondheim, som i 1920 ble sagt å være rundt 300 stk. Så er det nok ikke feil å anta at de fleste i byen kjente hverandre, spesielt når antallet det gjaldt var medlemmer av DMT. De møttes ved religiøse høytider, flere av medlemmene slik som Paltiel og Mendelsohn, var i slekt grunnet ekteskap. Gjennom ekteskap og forretninger samt religiøse plikter fungerte DMT som en sosial arena for jødene innad byen. Den jødiske ungdomsforeningen i Trondheim arrangerte sosiale arrangementer som revyer, teaterforestillinger, skirenn og i tillegg knyttet den trondheimske ungdomsforeningen de unge jødene i Trondheim opp mot foreningen i Oslo gjennom samlinger.¹⁰⁹ Dermed ble et jødisk samfelleskap på tvers av den geografiske avstanden Trondheim-Oslo vedlikeholdt av foreningen. I tillegg fungerte ungdomsforeningen som en måte for DMT å innstille ungdommen med trossamfundets egne religiøse sedvaner og ortodokse tro. Gerson Kommissar, sønn av forretningsmannen Hirsch Kommissar som senere drev klesbutikken Paris/Wien forbeholdt det høyere sjiktet i den sørlige delen av Midtbyen, mente ungdomsforeningen i Trondheim fungerte blant annet primært som et «ekteskapsmarked».¹¹⁰ Ungdomsforeningen fungerte dermed som en måte å opprettholde den jødiske ortodokse skikken om å gifte seg innad menigheten. Denne skikken var innad Trondheims ungdomsforening i tråd med den Skandinaviske Jødisk Ungdomsforbund (SJUF) som i 1919 oppfordret om «at samle den jødiske ungdom for på den måte at bekjempe assimilation og blandede ægteskaper», dette ble senere vedtatt som egen paragraf.¹¹¹ I 1920 fantes angivelig en bestemmelse som dikterte at innad det mosaiske trossamfundet skulle det ikke tolereres mennesker som var gift med en ikke-jødisk person. Et tidligere medlem i DMT bemerket at å gifte seg utenfor religionen førte til at man ble «glemte» og at det «var det samme som å si farvel til familien».¹¹² Argumentet kan dermed bli ført om at

¹⁰⁷ Trøndelag Social-demokrat, *Grosserer A. Mendelsohn*. 19. november 1921.

¹⁰⁸ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 294.

¹⁰⁹ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 71–72.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.* 71.

¹¹² *Ibid.*

det jødiske miljøet var ikke bare et samhold som ønsket å være utenfor storsamfunnet på grunn av redsel for antisemittisme eller lignende, men også fordi de hadde en strategi om å beholde stabiliteten innad i samfunnet gjennom sosial kontroll på ekteskap. Dette kan gi en god innsikt i hvordan det jødiske miljøet ville ivareta det de så på som kulturell renhet innad sitt eget felleskap og holde seg vekk fra «de andre» ikke utelukkende basert på erfaringer ved forfølgelse eller hets.

3.5 Jack Maliniak

Det jødiske miljøet i Trondheim var ikke bare representert gjennom et handelsborgerskap. Innad miljøet fantes det urmakere, tannleger, leger og musikere. En av disse musikerne var Jack Maliniak. Han var svært anerkjent og berømt for Trondheims sosieteteten gjennom hans bidrag som kapellmester og førstefiolin på orkesteret ved Palmehaven på Britannia Hotel. Jack Maliniak hadde emigrert fra Polen under første verdenskrig og hadde på få år etablert seg som en av de mest dyktige musikerne i Trondheim. Malinak var uten tvil en av de mest kjente jødiske kulturpersonlighetene i Trondheim og navnet hans går igjen i flere samtidskilder med overveldende positiv omtale. En studentrevy fra 20-tallet som ble spilt i Prinsens Gate inneholdt dette verset:

*Har du vært i Palmehaven? Har du hørt Maliniaks Kapell? Jeg ønsker jeg var
begraven i Palmehaven, med sang!¹¹³*

I Britannias jubileumsbok fra 1997 var omtalen over Jack Maliniak overveldende positiv, med mimring fra gjenlevende musikere over Maliniak som en læremester og venn. Jubileumsboken inkluderer noen historier som kan gi et inntrykk av hvordan Maliniaks status som utlending gav grobunn for betraktninger og holdninger. I 1939 omtalte Norsk Musikerblad han svært positivt, med bemerkningen om at det var sjeldent for en utlending å bli alles venn, slik Maliniak hadde blitt.¹¹⁴ Dette forholdet til Maliniak hadde derimot ikke alle på Britannia, med historien om en beruset kollega som slo Maliniak i hodet med en vinflaske fordi han «generelt ikke likte utlendinger».¹¹⁵ Maliniaks måte å håndtere den ubehagelige og hatefulle episoden på var nok lik mange mennesker av jødisk opphav, nemlig gjennom humor. Å reise seg over episoden og få en form for kontroll på den alvorstynge antisemittismen som lå bak, gjorde Maliniak ved

¹¹³ Jensen, *Britannia hotel* (Trondheim: Britannia Hotel, 1996),70.

¹¹⁴ *Ibid*, 71

¹¹⁵ *Ibid*.

å spørre spøkefullt ved hver årlig musikerfest på hotellet: «Skal det være vin på festen i år også?». ¹¹⁶ Var det en distinksjon i behandlingen av Maliniak i det at han først om fremst var utlending og ikke jøde? Eller inngikk det at han var jøde i statusen hans som fremmed og utlending? Med bakgrunn i det at på 20/30-tallet ble ofte jøder beskrevet som å være fremmed eller utenfor i forhold til det norske, er det nok ikke feil å anta at Maliniaks opplevelser med misnøye mot utlendinger nok handlet like mye om hans jødiske identitet.

Uansett om det var begrunnet i en eller annen form for antisemittisme eller ikke, så var det ikke en uregelmessig erfaring for noen å oppleve hets på bakgrunn av sitt jødiske opphav. På grunn av at de første jødiske innvandrerne som ankom Norge døde før interessen for deres historie vokste til den grad den har gjort de siste tiårene, er det nok mange historier om forskjellige typer hverdaghendelser og antisemittisme som man aldri kommer til å få vite om. Det er i stor grad deres slektninger, født på 20-40 tallet som har videreført historiene om hva de selv opplevde i oppveksten som ligger til rette for en mulig analyse om forekomsten av antisemittiske uttrykk i Trondheim. Det vil uansett være vanskelig å kvalitativt være sikker på denne forekomsten, fordi til og med innad det jødiske samfunnet fantes delte oppfatninger om forekomsten av antisemittisme. ¹¹⁷ Nestoren av jødisk historie i Norge Oskar Mendelsohn, som selv mistet store deler av sin familie under krigen, trakk først og fremst frem eksempler på antirasistiske og tolerante motkrefter når han diskuterte forekomsten av antisemittisme i Trondheimsjødenes hverdag. Årsaken til at Mendelsohn gjør dette kan være flere, blant annet at innad minoritetsgrupper og det jødiske miljøet har det vært for vane å ville «ligge lavt»:

Allerede i 1916 skrev L. Levin: «vi (bør) være dobbelt forsiktige i vor opførsel, og ikke gi stof til den antisemittiske propaganda.» Ønsket om å ikke tiltrekke seg for mye oppmerksomhet har antagelig ført til en underrapportering av antisemitisme fra det jødiske miljøet. ¹¹⁸

På den andre siden har ikke det blitt tatt helt høyde fra forskere på innvirkningen Holocaust har hatt i ettertid på å gi «svar» på hendelser som man først i ettertiden har valgt å de finere som antisemittiske. Prosesseringen av minner fra lenge siden, som de fleste intervjuobjektene til Jon Reitan for eksempel har vært gjennom, har i like stor grad som hukommelse vært gjennom en prosess der et livsnarrativ har fått en overhengende rød-tråd. ¹¹⁹ Med andre ord kan minner som

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Eriksen mfl., *Jødehat*, 401.

¹¹⁸ Ibid. 402.

¹¹⁹ Kaldal, *Minner som prosesser* (Oslo: Cappelen Damm, 2016), 64-65.

skjedde på 20/30-tallet der en episode med hets oppsto, først mange år etter Holocaust først da bli tolket som å være en episode som står i samsvar eller i relasjon til en slags «deterministisk» utvikling som resulterte i det norske Holocaust.

3.6 Den andre generasjonens møte med toleranse og antisemittisme

I ethvert samfunn der en minoritet står i et motsetningsforhold til en majoritet av en annen kulturell og tilhørighetsoppfatning, så vil det finnes egenskapen til tilpasningsdyktighet, det kan gå ut på flere slags strategier. Seniorforsker ved HL-senteret i Oslo Terje Emberland påpeker at en av de viktigste erfaringene å ta ut fra de jødiskes tilværelse var at man helst ville holde seg unna negative inntrykk og «å være til bry».¹²⁰ I tillegg er tanken om å holde seg unna offentlighetens mest synlige sider, legitimert gjennom at de jødiske unngikk oppmerksomhet i form av diskriminering og forfølgelse fra staten. Denne taktikken kom naturlig for flere av de jødiske innbyggerne i Trondheim som hadde hatt lærdom fra sine opprinnelige hjemland. Det vil derimot være ikke så riktig å dra slutningen om at utefra denne taktikken holdt jødene i Trondheim seg for det meste for seg selv eller med sine «egne» innad trossamfunnet og tilhørende grupperinger. Jødene i Trondheim var i stor grad omgjengelige med trøndere i hverdagslivet, selv om disse møtene kunne inneholde hatefulle bemerkninger. Hvordan de jødiske forholdt seg til andre innbyggere i Trondheim var sannsynligvis forskjellig fra familie til familie og person til person, men i en by med 55 000 innbyggere i et mindre geografisk omfang enn i 2021, var det nok vanskelig for de fleste jødene å ikke på en eller annen måte interagere med andre innbyggere.¹²¹

For de jødiske innbyggernes barn var denne utfordringen stor. Tiltross for forskjellige tiltak for å ivareta felleskapet og tilhørigheten innad DMT, fantes alltid andre arenaer der barna møtte andre ikke-jødiske, slik som på de fleste skoler. Sønnen til DMTs mest fremstående forstander Samuel Brandhandler, beskrev i en e-post fra 2003 hvordan hans far hadde «a remarkable relationship with Trondheim's governing body. There was complete mutual respect».¹²² David eksemplifiserer denne gjensidige respekten mellom Brandhandler og kommunen gjennom unntaket ovenfor skolereglene som David fikk som barn.

¹²⁰ Eriksen mfl., *Jødehat*, 402.

¹²¹ Kirkhusmo, *Trondheims historie - V*, 16.

¹²² Jødisk Museum Trondheims arkiv. A-2941. *Korrespondanse og biografi om David Brandhändler*. Privat korrespondanse David Brandhandler og Henriette Kahn, 15 september 2003.

The school week at that time was 6 days and attendance was compulsory for the 7 grades. The compromise in my case was to come to school on the sabbath after services and to attend class without writing etc. It happened that a national test had to be given on one day only, Saturday. I sat at my desk and the principal of the school (Weisenhuset) sat down next to me and wrote the test I dictated.¹²³

Davids anekdote fra barndommen forteller om religiøs toleranse og ikke minst en vilje til å gjøre unntak for de jødiske barna på religiøs bakgrunn, som ikke kunne utføre plikter som var forventet av andre skolebarn. Denne typen religiøs toleranse er i tillegg tegn på en velvillighet innad lokalsamfunnets offentlige instanser til å gjøre unntak og utvikle en integrerende prosess ovenfor de jødiske innbyggerne i byen.

Det var ikke alltid nødvendigvis lett for de jødiske barna på skolen i byen. Å bli mobbet for ens opphav og religiøse bakgrunn var ikke uvanlig. Robert Savosnick, sønn av urmakeren Michael Savosnick som ankom Trondheim før 1900, beskrev flere slike episoder i hans memoar *Jeg ville ikke dø*. I de første kapitlene i boken etablerer han hvordan jødiske barn måtte lære å ignorere kallenavn som «jødejævel» og andre støtende uttrykk. Der David Brandhandler beskrev en medgjørighet i skolens ansatte, forteller Robert om en urovekkende hendelse som skjedde under en skoletime der en adjunkt som «mislikte meg fordi jeg var jøde» påpekte at «(arabere) hadde alle nedsettende egenskaper som et menneske kan ha» og deretter utpekte Savosnick som «araber» foran hele klassen.¹²⁴ Savosnick avslutter anekdoten med å bemerke at adjunkten senere ble nazist. Senere i samme bok beskrev Savosnick en episode som nok la grunnlaget for den typen mistillit som noen jødiske innbyggere kunne oppleve når det kom til flere av samfunnets overordnede. Hendelsen skjedde da Savosnick var rundt 10-11 år gammel etter sin egen gjetning, altså rundt 1925-26 i nærheten av hans barndomshjem i Østbyen, ikke langt fra Lademoen. Noen gutter på Savosnicks egen alder ropte antisemittiske utsagn rettet mot ham, og Savosnick reagerte med å havne i slåsskamp med dem. Da en forbigående politimann konfronterte dem angående hvorfor de slåss forekom denne utvekslingen:

De kalte meg jødejævel og sa at jeg har drept Jesus, forklarte jeg.

- Det er vel ikke noe å ta på vei for, sa lovens håndhever. Og så la han til: du er jo jøde! At jeg ble kalt jødejævel og jesus-morder var uten betydning for ham.¹²⁵

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Savosnick, *Jeg ville ikke dø* (Oslo: Cappelen, 1986), 13.

¹²⁵ Ibid, 25.

For Savosnick var denne episoden så betydningsfull fordi det omhandlet forholdet mellom et barn og det som skulle være samfunnsrollen som symboliserte rettferdighet og likhet. Det som i utgangspunktet skulle være en upartisk og nøytral rolle, var blitt sviktet. Grunnen til at denne episoden er interessant mener jeg er fordi selv om Savosnick ikke påpeker det selv, så er den veldig symbolsk for hvorfor denne typen mistillit og skepsis ovenfor autoriteter, har fantes mellom jødene og «samfunnsordenen» i lang tid.

En anti-jødisk holdning vil i utgangspunktet muligens være i tråd med en iboende antisemittisk mentalitet, men det vil være vanskeligere å avgjøre utefra kildene som uttrykker dem. Et eksempel på dette er David Abrahamsens sine opplevelser fra å være jøde i sin hjemby Trondhjem på begynnelsen av 20-tallet. Han har en tydelig hensikt om å beskrive at en antisemittisme lik Russland eller Tyskland ikke fantes der han vokste opp. Han beskriver opplevelsen slik:

Barnet møter aversjonen allerede blandt sine første lekekamerater. Når en liten gutt brøler «jødetamp» efter en annen, så er det i virkeligheten en ganske så harmløs affære.¹²⁶

Denne formen for diskriminerende uttrykk, som ikke var eller er uvanlig på skolegården, er ikke noe som bør knyttes nødvendigvis opp mot et verdensbilde der en jødisk konspirasjon var uttrykkets motivasjon. Det kan selvsagt hende at det var et «signal» eller lignende som vitner om at mentaliteten var såpass gjennomsyret i offentlighetens kollektive bevissthet og ordforråd, at det gjaldt barn tillegg. Men det vil muligens være å legge mye lit til et nokså barnslig uttrykk for å differensiere mellom mennesker som er «annerledes».

Man skal heller ikke utelukke denne typen uttrykk å ha innvirkningskraft på de jødiske innbyggerne. Selv om situasjonen for de jødiske innbyggerne i Trondheim var annerledes fra den antisemittismen jøder opplevde i andre deler av Europa, så er det viktig å ha i baktankene at selv om uttrykket kan virke harmløst, er det som Abrahamsen reflekterer svært innvirkningsfullt allikevel:

Det er fort glemt, men det setter et lite merke i den lille jødegutts sjel, fordi det foreligger noe odiøst i det. Hvis han gråter når han kommer hjem til sine foreldre, forklarer de ham at han ikke skal bry sig om det, og fremforalt ikke ta igjen, men

¹²⁶ Abrahamsen, *Jeg er jøde* (Oslo: Tanum, 1935), 13-14.

*resignere, glemme det, late som at intet har hendt. Men det er nu dessverre så at det ikke er så lett å glemme en forurettelse som stadig blir rippet op igjen.*¹²⁷

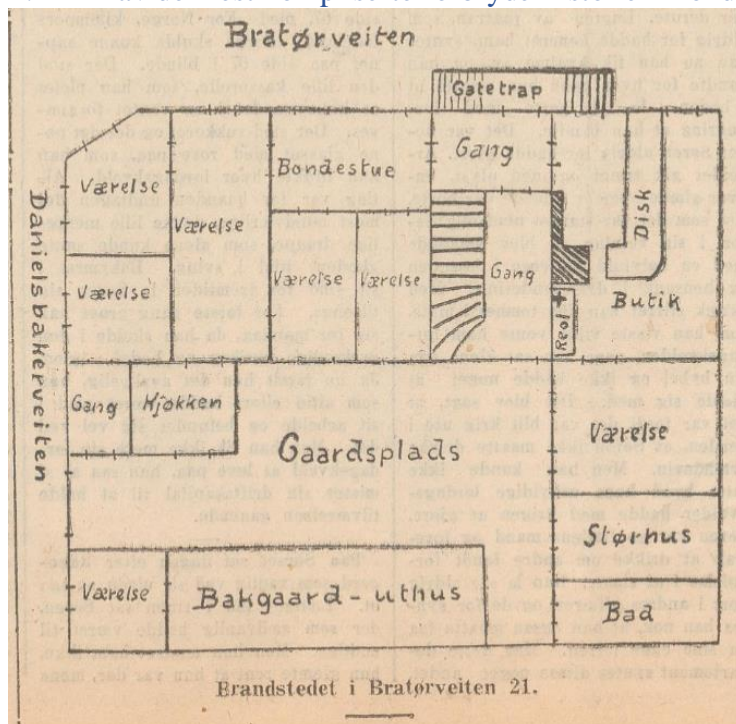
Trondheim var ved begynnelsen av 1900-tallet og opp mot den første verdenskrigen et samfunn i utgangspunktet preget av vekst. De jødiske innvandrerne som ved denne perioden begynte å sette sitt preg på byens liv, tilhørte forskjellige økonomiske og sosiale bakgrunner. Innad de forskjellige bydelene oppsto sosiale skiller, som gjorde at de individuelle bydelene fikk en egen sosio-økonomiske sammensetning av innbyggere. Nerbyen ble gjennom sin affiliasjon med kriminalitet, usedelige virksomhet og de jødiske forretningene assosiert som både som jødisk kvartal og ghetto. Selv om de første jødiske innbyggerne skilte seg enormt fra den «alminnelige» Trondheims innbyggeren, gir etableringen av menigheten i 1905 inntrykk av at byen var nokså mottagelig for et nytt religiøst samfunn å etableres. Tiltross for denne toleransen, fantes det også nok av antisemittiske holdninger og uttrykk som møtte både de første jødene som ankom byen og den andre generasjonen. Dette antisemittiske uttrykket bidro nok til at engasjementet for å styrke det jødiske felleskapet økte. Trossamfunnet var på det ideelle en menighet som jobbet for å knytte de jødiske innbyggerne tettere sammen gjennom deres religiøse tilhørighet.

¹²⁷ Ibid.

Kapittel 4 -Max Wulff Rottmann

I dette kapittelet skal jeg presentere saken om Max Wulff Rottmann, den jødiske arbeidsinnvandreren som ankom Trondheim i 1922. Jeg mener det er viktig å undersøke en slik sak, fordi det kan gi et nytt innblikk i hvordan det jødiske miljøet og menigheten i byen reagerte på en «fremmed» jøde som bedrev kriminell aktivitet og i tillegg mot en religiøs trosfelle, Aron Mendelsohn. Det er også interessant å kunne undersøke hvor Rottmann kom fra og hvordan han tilhørte lokalmiljøet som jødisk. Et annet moment i undersøkelsen vil være å undersøke om avisene i Trondheim portretterte Rottmann som en karikatur av underliggende antisemittiske forestillinger eller om det jødiske miljøet i Trondheim ble på noen måte implisert i hans forbrytelser.

4.1 «En av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt»¹²⁸.



(Tegning av «brandstedet i Brattørveiten 21» der Bakken & Co lå i 1922. Tegningen er laget i forbindelse med rettsaken mot «Rottmann-banden» i januar 1925.¹²⁹

Den 18. februar 1922, nede i Brattørveiten 21 oppsto en brann i en forretning. En mann som sto i en veit rett i nærheten av forretningen, var vitne til den dramatiske hendelsen. Han kunne se en flamme slå ut inne i butikken og flammene nådde helt opp til taket på trebygningen.¹³⁰

¹²⁸ Nidaros. «Rothman-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt», 9.januar 1925.

¹²⁹ Dagsposten: Trønderen. «Ildpåsættelse, hæleri og ran», 15. januar 1925.

¹³⁰ Nidaros. «Rothman-saken», 9. januar 1925.

Området nede i Brattørveiten var tettbebodd som i tilfellet en brann, kunne sette fyr på hele kvartalet. Heldigvis for beboerne i veitene, var brannvesenet ikke langt unna. Flammene ble slukket før en større skade kunne oppstå og flammene spre seg ut i veitene. Butikken som ilden oppsto i, var stengt på tidspunktet brannen oppsto. Den var stengt på grunn av en pågående konkursbehandling. Ilden hadde i tillegg oppstått inne i en vegg, innenfor panelingen.¹³¹ Forretningen som lå der, ble drevet av Anders Mathæus Yttersian og Anders Bertinius Leirvik. Forretningen Bakken og Co, var Leirvik og Yttersians prosjekt da de hadde investert 1000 kr, mens Einar Bakken hadde bidratt med det nødvendige handelsbrevet. Butikken gikk dårlig for seg og før julen 1921 ble butikkdriftens nedgang eksemplifisert gjennom Leirviks økende alkoholproblem som gjorde virksomheten naturligvis vanskeligere å drifte.¹³² Den lille gjengen av unge trøndere som besto av Yttersian, Bakken og Leirvik, var en gruppe mennesker som tilhørte samme sosio-økonomiske kår, der livet kretset rundt om «Nerbyen». På Kaffistova i Søndre Gate, praktisk talt vis-a-vis forretningen hang Yttersian, Leirvik regelmessig med en av Bakkens bekjente fra Kristiania, Max Wulf Rottmann. Bakken hadde falt på bar bakke både i hovedstaden og i Trondheim, der han ble vennlig mottatt av Rottmann med hjelp i form av penger og arbeid. I tillegg flyttet han selv inn i Brattørveiten 21 på Iversens Losji, der Rottmann også leiet værelse.¹³³ For gjengen på fire, som alle på sin egen måte slet økonomisk, om det enten var gjennom en mislykket forretning eller arbeidsledighet, var det liten tvil om at en annen form for inntektskilde trengtes. En assurance på flere tusen kroner kunne bli krevd om forretningens varer ble ødelagt gjennom en ulykke, si en brann. I tillegg ble det planlagt flere ran i byen mot flere medlemmer av det høyere borgerskapet, inkludert kassereren i DMT Aron Mendelsohn.

4.1.1 Ranet på Aron Mendelsohn

Mot de sene nattetimene 23. februar 1924 ved Åsveien på Byåsen ble den rikeste jødiske innbyggeren i Trondheim ranet på åpen gate. Han hadde vært i synagogen og holdt Sabbat, som gjorde at han kom senere hjem enn til vanlig.¹³⁴ Mennene som forsøkte å rane han fikk et kart av en kompanjong, så de kunne komme ham i forkjøpet. I tillegg har de styrtet en flaske med brennevin, for å få opp motet, som ikke gjorde mye annet enn å gjøre dem for beruset.¹³⁵ De var ute etter lommeboken hans som inneholdt 800kr, ca. 23 000 kroner omregnet til dagens

¹³¹ Ibid.

¹³² Arbeider-avisen. «Rottmann-saken for lagmannsrett», 16. januar 1925

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Nasjonalbladet, «Rottmann-saken for lagmannsrett», 17. januar 1925.

¹³⁵ Nidaros, «Rottmann-saken i lagmannsrett», 17. januar 1925.

inflasjonskurs.¹³⁶ Tiltross for at ransmennene var 30 år yngre enn Mendelsohn, gav de seg etter at Mendelsohn begynte å fekte med stokken sin.

Mannen som gav de to ransmennene kartet, for å kunne rane Mendelsohn var Max Wulf Rottmann, en 35 år gammel latvisk arbeidsinnvandrer. Han ankom Trondheim fra Oslo noen år tidligere i november 1921. Rottmann var lik Mendelsohn en jødisk arbeidsinnvandrer som bodde i Trondheim. Likevel var deres liv i byen nokså diametrale. Rottmann var skilt fra en jødisk kvinne i Oslo og giftet seg i Trondheim utenfor religionen med Anna Nikoline Forseth. Den 26. Februar 1923 giftet de seg og fire dager tidligere ble deres datter Margrethe født.¹³⁷ Ekteskapet var svært turbulent. Ektemannens betydelige drikkevaner, aggressive tendenser og lave inntekt gjorde livets deres sammen vanskelig. I 1923 bodde de vekk fra hverandre, Anna Nikoline med sine foreldre på Voldsminde og ektemannen i Brattørveita 21.¹³⁸ De bodde begge i Trondheims nedre bydeler, der kriminalitet og fattigdom var hverdagskost. Rottmann bodde på Joh. Iversens privatlosji i Brattørveita 21, som på folkemunne ble beskrevet som et av byens nedrigste steder. «Det var mye ståk og styr borti veitene. Nesten hver kveld ble en eller flere arrestert for fyll» mintes Martin Michaelsen som vokste opp der på 30-tallet.¹³⁹ Skitt, smuss og familier i trange kår preget de nedre bydelenes leveforhold.

Ranet på Mendelsohn samt flere andre kriminelle aktiviteter ble rullet opp av Trondheims politiet mot midten av 1924, da Rottmann og tre andre menn ble arrestert mistenkt for flertallige forbrytelser. Ved siden av ranet på Mendelsohn, ble Rottmann og de andre mistenkt for brannstiftelse med intensjon om forsikringssvindel og flere innbrudd ved diverse steder rundt om i Midtbyen.¹⁴⁰ I løpet av svært kort tid blir han av aviser over hele landet fremstilt som hovedmannen i «Rottmann-affæren», der tre andre unge trønderske menn skal ha blitt rekruttert av Rottmann. «En affære som rett ut av en Stein Riverton-roman» erklærte Arbeider-avisen ved første dag.¹⁴¹ Namdalen gikk lengre i å fordømme Rottmann, ikke bare som forbryter, men også jøde. Avisen mente insisterende at det var en trussel hele det norske landet står ovenfor i form av Rottmann som manifestasjonen av en snikende innvandrere som trussel. Ifølge avisen var en ny tid kommet i norsk historie der landets sikkerhets sto i fare for «jøden».¹⁴²

¹³⁶ Statistisk sentralbyrå. <https://www.ssb.no/kalkulatorer/priskalkulator>

¹³⁷ Trondheim kommunale arkiv. TRKO/A-1610 – Kommunal folketelling 1925 for Trondhjem Kjøpstad. Digitalarkivet, digitalisert kilde. <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01063300017782>

¹³⁸ Nidaros, «Fru Rottman som hovedvidne mot sin mann». 19. januar 1925.

¹³⁹ Jødiske Museum Trondheim arkiv. A-1875. ”Martin Michaelsen forteller om Brattørveita».

¹⁴⁰ Nidaros, «Rothman-saken», 9.januar 1925.

¹⁴¹ Arbeider-avisen, «Rottman-saken for lagmannsrett», 16. januar 1925.

¹⁴² Namdalen, «Norsk gjestfrihet», 24 januar 1925.

Ved Botsfengslet i Oslo 25. februar 1925, beskrev Rottmann hva han mente skjedde i Trondheim og hans egne meninger om dommen som hadde falt mot ham og flere medsammensvorne rundt en måned tidligere ved Frostating Lagmannsrett. Dommen som var gitt mot ham lød på 4 ½ år i fengsel, som Rottmann svarte med å ta til høyesterett og ble benektet medynk fra det høyeste hold. Han ble beskrevet som en farlig forbryter og mannen som sto i midten av et større komplott, der han rekrutterte unge trøndere som var enkle å få makt over. Dommen, slik som overlege Johan Scharffenberg påpekte ble gjort ytterligere streng mot Rottmann fordi:

Opplysningene under saken utpekte ham som en farlig forbryter og som hovedmanden med en utpreget evne til at faa herredømme over de mindre motstandsdygtige individer, han velger til sine medskyldige.¹⁴³

Rottmann på den andre siden motsa seg disse anklagene under hele oppholdet, privat til Scharffenberg. Den 15/4 25' beskrev Scharffenberg en episode der Rottmann uttrykte sin misnøye: «navnlig protesterer han mot, at han skulde været leder av nogen forbryterbande.»¹⁴⁴

Det som er interessant for denne undersøkelsen angående dommen som falt mot Rottmann, var hvordan Rottmann ble fremstilt av avisene og gjennom vitnesbyrdene som forekom i avisene av vitner, de andre tiltalte og hans egen kone. Hva kan denne rettsaken fortelle om antisemittiske holdninger i Trondheim? Ble Rottmann sin jødiske stilt i dårlig lys i løpet av deknningen av rettsaken? Først bør selve hovedaktøren i saken presenteres. For hvem var Max Wulff Rottmann og hvordan hadde den jødiske arbeidsinnvandrereren endt opp tiltalt for å ha planlagt et ran på Trondheims mest aktede jødiske innbygger?

¹⁴³ Riksarkivet. Botsfengslet – sykejournal fangenmr 300s, Max Wulff Rottmann.

¹⁴⁴ Ibid.

4.2 Hvem var Max Wulf Rottmann?



Max Wulff Rottmann (1890-1943). Bilde tatt sannsynligvis i forbindelse med arrestasjonen hans i 1924 i sammenheng med «Rottmann-affæren».¹⁴⁵

Max Wulf Rottmann (1890-1943) var på mange måter en unik jødisk innbygger i Trondheim. På sett og vis kan det sies om alle mennesker som noensinne har levd, at de med sine unike egenskaper, personligheter og utseende alltid vil være en unik aktør og det ville vært et helt gunstig poeng å ha. Men det er ikke det jeg mener med unik. Jeg mener at det ikke er et altfor merkelig argument å gjøre at man skal lete lenge for å finne en jødisk – ikke troende, innvandrer, storforbryter, alkoholiker; som sjarmerer hele rettsaler med sin elegante norskspråkbruk, arrestert for helleri, ran, drap og knivstikking; som sammen med andre norske jøder endte i Auschwitz som del av det norske holocaust.

Det å spørre hvem en historisk aktør var, er en problemstilling som alltid kommer til å ha visse hinder med seg. Kildene som omtalte og beskrev Max Wulff Rottmann var først og fremst mennesker som beskrev ham og sjelden gjorde han det selv. Scharffenberg sin rapport er selvsagt et unntak, men rent kildekritisk er jo det også en kilde som forteller mer om hvordan Scharffenberg betraktet ham og ikke nødvendigvis bare Rottmann, selv om det er angivelig etter hans egne ord. Slik som kommer frem i rettsakene han var del i, så hadde han en tendens til å bruke mye tid på lange forsvarstaler som oftest ble bedømt å ikke ha noen interesse for

¹⁴⁵ Justismuseet. NRM 04763. <https://digitaltmuseum.no/011025364285/montasje>

sakens gang. Rottmann lik de andre jødene i Trondheim, var et menneske som innebar mange forskjellige sosiale og «konstruerte roller». For noen var han en jøde - for andre var han på ingen måte en jøde, for noen var han far - uekte far og ektemann; for den store og hele offentligheten var han en storforbryter av jødisk opphav. I sine egne ord var han en blikkenslager, som syntes han ble behandlet urettferdig.

4.2.1 Livet før Trondheim

13 år gammel, rundt 1903 begynte han i arbeidet som skulle for det meste definere arbeidslivet, blikkenslagerarbeid. Arbeidslæren fikk han i den baltisk-tyske majoritetsbyen Mitau, i dagens Jelgava i Latvia.¹⁴⁶ Før 1795 var Mitau provinshovedstad i hertugdømme Kurland som fungerte som en semi-autonom provins innad det polsk-litauiske riket. Kurland ble solgt til Katherina den store av Russland som del av oppdelingen av Polen som begynte på slutten av 1700-tallet. Mitau var en by med et prominent jødisk miljø og innbyggertall, som frem til midten av 1800-tallet bodde langs en gate «judengasse».¹⁴⁷ Rottmann vokste opp, slik det forhenværende kallenavnet på beboelsesgaten indikerer, i en by med et tydelig tysk-kulturelt borgerskap. I motsetning til de fleste andre jødene som ankom Trondheim var hans kulturelle identitet annerledes, siden de fleste andre var av det man ville kalt for slavisk kulturell adkomst. Han ble født den 24. april 1890 som sønn av Ida Wulff (f. Leidenberg) og slakter Louie Wulff.¹⁴⁸ Han fikk en oppvekst som i særskilt stil var preget av bedre livsforhold og sikkerhet enn de fleste jødene i Trondheim kunne skryte på å ha vokst opp under. Scharffenberg noterte Rottmanns barndom slik: «vokste opp hos foreldrene dels i, dels utenfor Mitau, godt velstillet hjem,- forteller at hans far hadde landsted utenfor byen.»¹⁴⁹ I tillegg tyder det på at Rottmann var relativt privilegert fordi han hadde huslærer hjemme, hans evner med utdanning ble beskrevet som «gode, let for at lære». Hans identitet som både privilegert og i tillegg av et småborgerlig opphav i den baltisk-tyske byen skinner gjennom hans etternavn Rottmann, som han beskrev som å være tilegnet fra godset han var født på og ikke hans egentlige navn Wulff.¹⁵⁰ Det er usikkert om det var han selv som tilegnet seg «Rottmann» eller om det ble gitt ham ved fødselen.

Da han var 17 år gammel reiste han vekk fra Mitau og kom aldri tilbake, tross for at han uttrykte at han ønsket å komme tilbake til slutt.¹⁵¹ Lik mange jøder fra Trondheim, var livsønsket

¹⁴⁶ Riksarkivet, botsfengsel – sykejournal fangenmr 300s.

¹⁴⁷ JewishGen, «Jelgava – Encyclopedia of jewish communities in Latvia and Estonia».

¹⁴⁸ Riksarkivet, botsfengslet – sykejournal fangenmr 300s. I Scharffenbergs rapport blir hans far nedskrevet som «Leoui» som jeg har endret til Louie siden det sannsynligvis er mer riktig.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Nidaros, «Rottman-saken i lagmannsretten», 16. Januar 1925.

å vende hjem når både økonomien og tilstandene var bedret i hjemlandet. Flere av jødene i Trondheim drømte om å emigrere tilbake til sitt «egentlige» hjemland, Palestina. Aron og hans sønn Phillip Mendelssohn, delte denne drømmen som gikk i oppfyllelse for kun et knippe av jødene i Trondheim. Deriblant den sistnevnte Mendelssohn i 1937.¹⁵²

Hvorfor Rottmann forlot hjemlandet er ikke nedskrevet konkret noe sted. Det som i alle fall kan spekuleres i, var om unnløst av vernepliktighet kan ha vært årsaken. Dette var grunnen til at Elias Lasnik forlot hjemlandet på 1890-tallet og ifølge DMT-medlemmet Sarah Ragle (1917-2019) grunnen til at hennes familie emigrerte fra Russland.¹⁵³ Den 25-års lange verneplikten var nok ikke fristende for særlig mange og spesielt ikke medlemmer av en religiøs folkegruppe som ble i stor grad behandlet dårlig av militære myndigheter. Teorien om vernepliktighet får et tilskudd av troverdighet, når Rottmanns manglende militærtjeneste bemerkes i fangeprotokollen fra 1925.¹⁵⁴

Det første av utlandet som Rottmann opplevde var Stockholm i 1907, der han oppholdt seg i 3 måneder før han dro videre til Danmark. Han jobbet der i fem måneder som stallgutt ved Erholm-godset på Fyn-øya før han dro til København og var malergutt.¹⁵⁵ De første årene av hans utlandsopphold, var symbolsk for resten av livet hans. Hvor de fleste av jødene i Trondheim bosatte seg til slutt eller i det minste var bosatt permanent en stund, var Rottmann mer drevet av å reise rundt store deler av livet sitt, kun med små arbeidsopphold på forskjellige steder. Om det skyldes mangelen på fast arbeid eller hans eget ønske om å være på reisefot er uvisst.

Da han ankom Norge for første gang i 1909, oppholdt han seg i hovedstaden der han jobbet for forskjellige blikkenslagermestere og flyttet deretter til Bergen i mai 1910.¹⁵⁶ Scharffenberg sin korte oppsummering av hele hans «livsforhold som voksen» inneholder for det meste korte linjer om hvor han bodde og arbeidet, uten særlige detaljer.

Det han ikke tok med, Rottmann ikke fortalte ham, eller han ble opplyst om: var at under Bergens oppholdet skulle han for første gang i Norge få oppmerksomhet fra mediene, fordi han havnet i en straffedomssak. Saken involverte en stjålet saks, antisemittisme og et knivstikk påført av Rottmann på en arbeidskollega.

¹⁵² Jødisk Museum Trondheim arkiv, *Intervju med Herbert Mendelssohn*. 20.09.2001.

¹⁵³ Jødiske Museum Trondheim arkiv. Intervju med Sarah Ragle av Jon Reitan. 2000

¹⁵⁴ Riksarkivet: RA/S-1539 Botsfengslet, Dbb, Nr.57 Fangenmr 300s.

¹⁵⁵ Riksarkivet. Botsfengslet i Oslo. Sykejournal – Fangenmr 300s.

¹⁵⁶ Ibid.

4.2.2 Knivstikkingen på emaljefabrikken

Da Rottmann sto foran Gulating Lagmannsrett den 8. Juni 1911, var han 21 år gammel og tiltalt for å ha begått legemsbeskadeliggjørelse mot en arbeidskollega, som resultat av at Rottmann knivstakk han i hofta. Hendelsen skjedde på Rorst Emaljefabrikk i Solheimsviken, som Rottmann hadde jobbet ved i rundt fem måneder da hendelsen inntraff. Han hadde tidligere jobbet hos to andre blikkenslagermestere i Bergen, respektive blikkenslagere Lorentsen og deretter Danielsen.¹⁵⁷

Ved emaljefabrikken ble Rottmann beskrevet som å ha vært i sentrum av flere sosiale omgangskretser. Fabrikken hadde flere innvandrere som ansatte og Rottmann fungerte som tolk for arbeiderne som ikke snakket norsk. William Henry Scarborough en britisk arbeidsinnvandrere var i lengre tid uvenner med Rottmann, slik Bergens Tidende beskriver det. Som en liten digresjon, er det interessant å observere avisens nokså fine underdrivelse angående vennskapet mellom Rottmann og Scarborough, en relasjon der de som uvenner «var flere gange i haarene på hverandre».¹⁵⁸ Scarborough sin atferd ovenfor Rottmann blir beskrevet i trekk som ligner et sadistisk maktforhold, der Scarborough skal ha slått Rottmann til blods opptil flere ganger.¹⁵⁹

Mistenksomhet ovenfor stjeling var årsaken bak at Rottmann og Scarborough havnet i uvennskap. Ved emaljefabrikken oppsto flere situasjoner der verktøy som var innelåst i skap ble brutt opp og stjålet. En dag forsvant en saks og det var første gang Scarborough skal ha utøvd vold mot Rottmann. Senere en annen kveld da Rottmann forlot fabrikken som sistemann, ventet Scarborough på ham:

(...) Den aften gik tiltalte sidst fra verkstedet. Da han kom ut fik han et slag i ansigtet av Scarborough, saa han faldt om. En dag straks efter overfaldt atter tiltalte ham. Denne gang blev han av Scarborough slaat saaledes i ansigtet, at han blev blaa og ophovnet.¹⁶⁰

Den 28. April var det nok for Rottmann da Scarborough kastet en vannkanne mot ham og begynte å slå ham til det blødde fra ansiktet. Rottmann parerte med å stikke Scarborough i hoften med kniven som lå ved siden av arbeidspulten. Dette var i det minste Rottmann sin side

¹⁵⁷ Bergens Tidende, «Fra lagmannsretten – sak 3». Torsdag 8. Juni 1911.

¹⁵⁸ *ibid.*

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ *Ibid.*

av saken, der Scarborough i samme avisartikkel gjorde sin sak klar om at det var derimot Rottmann som var mannen som utløste konflikten mellom dem. Scarborough innrømte at han hadde slått til Rottmann utenfor verkstedet og i tillegg sagt til ham «hadde det ikke været fordi det var paa verkstedet, saa skulde du ha faat».¹⁶¹ Beskrivelsene av Rottmann fra Scarborough sin side, høres igjen flere ganger i fremtidige rettsaker. Beskrivelser slik som at Rottmann «saa ut som et rasende menneske naar han blev sint (...) han var stille sint og hevngjerrig».¹⁶² Scarborough påpekte i tillegg i sitt vitnesbyrd at han hadde kalt Rottmann for «jøde» før han slo ham. Tatt til betraktning at «jøde» var ment som et skjellsord på denne tiden, var nok ikke en form for reaksjon fra Rottmann unaturlig. At Rottmann kan ha blitt et «rasende menneske» og voldelig av å bli mobbet, er en mer tydelig indikasjon på Rottmanns temperament, men også antisemittismen som kunne forekomme på arbeidsplasser i Norge rettet mot jødiske arbeidere. Formannen ved emaljefabrikken og de andre vitnene som er tatt med i artikkelen, var alle enige i Rottmann sin forklaring av konflikten mellom han og Scarborough. Briten var den som hadde ved flere tilfeller angrepet og slått Rottmann, og ved hendelsen 28. April da Rottmann knivstakk Scarborough, var det ikke noen hevngjerrighet, men tydelig selvforsvar.¹⁶³

4.2.3 Utlandet og blikkenslager i Oslo

Rottmann sin første strafferettsak ble han frifunnet fra. Grunnen til at denne saken er relevant for fremtiden til Rottmann, er det at han ved flere tilfeller havnet i kriminelle situasjoner som hadde med stjeling å gjøre og der han brukte kniv mot folk i hans omgangskrets. Hendelsen i Bergen er Rottmann sitt første møte med både mediens interesse for hans kriminelle aktiviteter og tiltross for at han ble frikjent, ble aldri saken oppklart om hvem som stjal verktøyene eller om Rottmann var det rasende og hevngjerrige mennesket som Scarborough hevdet han var. Begge disse tingene, skulle senere få han dømt. Da Rottmann forlot Bergen i 1912 og endte opp på en eller annen måte i Paris ved en bilfabrikk, var han frikjent fra en strafferettsak, men dømt i en annen sak som er en av få bemerkninger fra Bergen Scharffenberg har med i rapporten sin:

Under oppholdet i Bergen 1912-1913 blev han utlagt som far til 2 uegte barn, men vil bare vedkjende sig det ene.¹⁶⁴

I 1914 kom Rottmann tilbake til Norge og bosatte seg i Oslo, der han gjenopptok blikkenslagerarbeidet. I 1915 giftet han seg med Sara Gans, og fikk to barn: Leopold i 1916 og

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Riksarkivet, botsfengslet – sykejournal fangenmr 300s.

Ida i 1917. Året etter han giftet seg med Sara, skjedde en alvorlig arbeidsulykke da han falt ned fra et tak og var angivelig bevisstløs i lengre tid.¹⁶⁵ Rottmann, som klaget over hodesmerter og konsentrasjonsvansker mente ulykken i 1916 var opphavet til alkoholismen hans. Arbeidssituasjonen ble betraktelig forverret gjennom ulykken som han påsto gav «svekket hukommelse, nedsatt arbeidslust, spændinger i hodet, naar han bøiet sig» og at han «ikke kunde ta arbeide paa taket men eller hvadsomhelst».¹⁶⁶ I en stund fikk han en trygdeordning på bakgrunn av ulykken.

Mens jeg er inne på arbeidssituasjonen hans, er det interessant at han heller ikke ble noe mer enn en «alminnelig» blikkenslager. Det at Rottmann aldri ble noe mer enn en enkel blikkenslager, kan ha flere forklaringer. I Espen Sjøbye sin bok *Kathe, alltid vært i Norge* presenteres den samme problemstillingen rundt Kathe Lasnik sin far Elias, som fra Vilna i Polen emigrerte på begynnelsen av 1900-tallet. Både Lasnik og Rottmann var jøder og blikkenslagere i hovedstaden på rundt samme tidspunkt. Dermed kan en parallell etableres rundt hvordan blikkenslager-arbeidet fungerte på denne tiden, samt hva som kan være årsaken til at Rottmann aldri ble en blikkenslagermester, tross for at han jobbet hos flere mestre i arbeidslivet sitt både i utlandet og Norge. Fra og med 1895 vedtok Stortinget en håndverkslov som ga blikkenslagermestere og andre typer håndverksmestere fullmakt til å «holde et øie med ulovlig haandverksdrift» og avgjøre hva som skulle tas opp som mestere gjennom svenneprøven.¹⁶⁷ I lik stil med Rottmann, ble aldri Lasnik blikkenslagermester tross for at han jobbet som svenn i flere år, hos mestere likt Rottmann hadde gjort både i utlandet og i Bergen. I boken til Sjøbye møter forfatteren en etterkommer av en kollega av Elias Lasnik, Adolf Gorvitz sin sønn Moritz Gorvitz. Rent tilfeldig kan det legges til at Moritz' bror Elias Gorvitz giftet seg med Rottmann sin datter Ida i 1942. Hans far Adolf mente at svenneprøven som man måtte ha godkjent for å få håndverksbrev var «tøv da mesterne ikke ville godkjenne svenneprøven hans (...) han blåste i det og startet for seg selv».¹⁶⁸ Var det kanskje en lik skjebne for Rottmann? Under rettsaken hans i 1925, meldte flere av avisene om Rottmann sin arbeidssituasjon, der hans selvstendig næringsdrivende arbeid som blikkenslager gav han en inntekt som på 20-tallet så vidt konstituerte et eksistensminimum.¹⁶⁹ Kanskje var en viss grad av antisemittisme også involvert i at Rottmann ikke ble en blikkenslagermester selv? Slik som Sjøbye ble fortalt:

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Sjøbye, *Kathe*, 30.

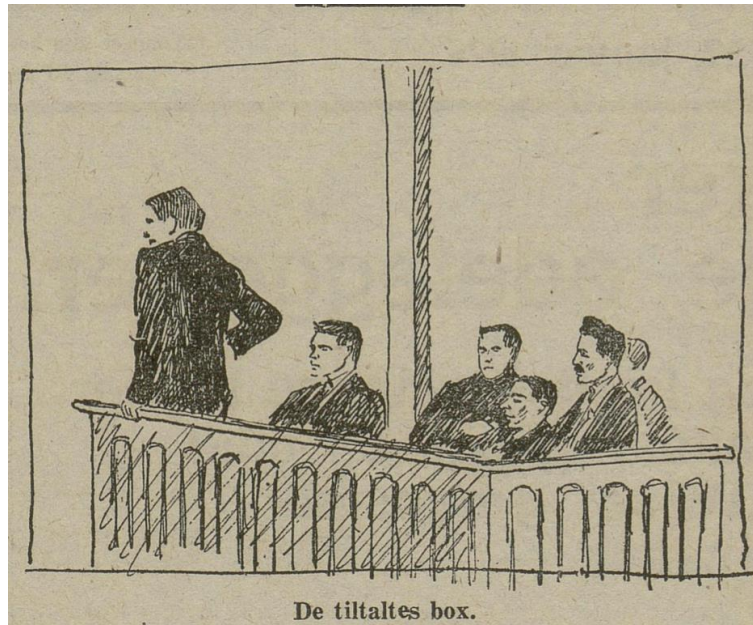
¹⁶⁸ Sjøbye, *Kathe*, 31

¹⁶⁹ Ibid, 33. Sjøbye beskriver at Lasnik tjente underkant av 3500 kr og Rottmann tjente etter eget estimat 50 kr i uka? 2550 kr i året var ikke spesielt mye å leve på.

«(Moritz Gorvitz) fortalte at mesterne stadig var ute og beskyldte øst-jødiske blikkenslagere for ulovlig håndverksdrift».¹⁷⁰ Ble de jødiske blikkenslagernes svenneprøver på et antisemittisk grunnlag ikke godkjent? Uansett om det stemmer eller ikke, så er det vanskelig å si. Det som derimot er sikkert og visst, er at Rottmann sin arbeidstilværelse ble i tillegg svekket på bakgrunn av fallet og alkoholismen som han mente kom som resultat. Rottmanns livstilværelse var uten tvil hardt for en fattig, arbeiderklasse jøde i Trondheims mest lugubre strøk.

¹⁷⁰ Ibid: 31

4.3 «Rottmann-affæren»



Rettsakstegning av de tiltalte i «Rottmann-saken», til stede i Frostating Lagmannsrett 16. Januar 1925. Rottmann er avbildet nummer to fra høyre.¹⁷¹

Han må ansees som en meget farlig person. (...) Han er en ondartet forbrytertype, som alltid vil være en alvorlig fare for det samfund hvor han går løs omkring.¹⁷²

Den 9. Januar 1925 ble den sensasjonelle overskriften i Nidaros publisert som skjøt Max Wulff Rottmann ut i Trondheims-lesernes bekjentskap. «Rothman-saken (sic)» ble erklært av Nidaros og flere aviser, som å være «en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt».¹⁷³ Artikkelen fungerte effektivt som et varsku til Trondheims befolkningen om at en rettsak skulle begynne 13. Januar og fortalte i stor detalj om hvem som var involvert i saken. Foruten Rottmann, som allerede fra første stund ble karakterisert som hjernen bak flere forbrytelser. Overfall, innbruddstyveri, helleri, forsøk på ran og brannstiftelse impliserte foruten Rottmann, Anders Mathæus Yttersian, Einar Larsen Bakken og Oluf Marius Eriksen som var ifølge avisene medsamsvorne og enda mer interessant ble beskrevet som «redskapene» til Rottmann.

Fra rettsalens lokaler var saken vanskelig å håndtere. i klassisk stil var alle og enhver ikke skyldige. Etter egen vurdering var alle utenom dem selv skyldige. Når det gjaldt Rottmann sine uttalelser om uskyld, som i de senere dagene ble sterkt argumentert imot ifra flere vitner samt

¹⁷¹ Arbeider-avisen, «Vidneførselen i Rottman-saken begyndt», 17. Januar 1925.

¹⁷² Nidaros, «Rothman-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt.» 9. januar 1925.

¹⁷³ Ibid.

de andre tiltaltes hold, var Bakken sin oppsummering om Rottmann sine uttalelser at «jøden e' toillat».¹⁷⁴ Dermed er kanskje den mest oversiktlige måten å oppsummere rettsaken på er ved å analysere og kontekstualisere selve dommen mot Rottmann og de andre. Avisene som ble utgitt på samme dag og var vitne til akkurat samme utsagn og handlingsforløp har alle sin egen formulering og ulike nedskrivninger. Dermed vil det være best å anta at de forskjellige sitatene og slik som skjedde under rettsaken var først og fremst en oppsummerende, egenformulering fra journalisten med bestanddel i det faktiske utsagnet eller handlingsforløpet.

Saken var i og for seg ganske komplisert, der hvor ikke engang alle tiltalene og forbrytelsene som ble til en samlet dom, var relatert til hverandre. Domstolen mente at der alle var relatert var assosiasjonen med Rottmann. Rottmann, Yttersian, Bakken og Eriksen fungerte som en bande, det var deres kollektive virksomhet som sto foran retten i Januar 25'. Deres kollektive «syndregister» ble i ytterligere grad beskrevet gjennom mystifisering og eksotisering av Trondheims forbrytermiljøet som avisene mente Rottmann og co tilhørte.¹⁷⁵ Narrativet avisene skapte for leserne av Nidaros var alt annet enn tørt:

I virkeligheten har man her inntrykk av en forbryterbande av aller farligste slag, menn som ikke skyr nogen midler, ugjerningsmenn av den type som man ellers bare venter å finne i storbyens politiannaler. (...) Vel leser man temmelig hyppig i avisene om politiets innhugg på lyssky personer i «de nedre bydeler». (...) «Rothmann-saken» som den almindelig kalles efter forgrunnsfiguren, den internasjonale forbryder fra Lettland».¹⁷⁶

Rottmann sitt utseende fikk også plass i avisene, som byr på ved undersøkning av flere utgaver en upålitelig og merkelig uenighet om hvordan Rottmann kunne beskrives. Om Rottmanns veltalenhet var det avvik i observasjonen: «Han talte sin sak lett og flytende og med en fortreffelig uskyldighetens min.»¹⁷⁷ Dagsposten mente på den andre siden at han talte med en «pudsige jidisch-akcent».¹⁷⁸ Når det først skal tas stilling til, var Arbeider-avisens videre betraktninger eksempel på hvordan avisenes journalister kunne ha svært annerledes inntrykk enn andre og at deres observasjoner kunne være veldig feil. Om Rottmann sitt utseende beskrev

¹⁷⁴ Dagsposten, «Den Rottmanske bandes meriter.», 16. Januar 1925.

¹⁷⁵ Nidaros, «Rothman-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt», 9. Januar 1925.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Nidaros, «Rottman-saken i lagmannsretten», 16. Januar 1925.

¹⁷⁸ Dagsposten, «Den Rottmanske bandes meriter», 16. Januar 1925.

Arbeider-avisen han som «en mand paa 25 aar, 185 m. høj og med 110 kg».¹⁷⁹ Der Politiets Signalement beskrev han i disse detaljene:

1.68, mørkebr. Ø. mørkebrunt krøllet hår, konvæks næseryg, hakens høide liten, stor mund, brystbillede (tatovering) av kvinde hvorunder en blomstergren og haand i haand på v.underarm, en avbrukket dolk med bloddryp paa h.underarm, socialistfane paa h.overarm.¹⁸⁰

Med mindre Rottmann vokste nesten 20 cm, ble ti år yngre og gikk ned 40 kilo da han ankom Botsfengslet, var det svært usannsynlig at observasjonene til Arbeider-Avisen var særlig grunnet i fakta.

Selv om Rottmann ikke var direkte gjerningsmannen i flere av forbrytelsene, hadde aktoratet forberedt tiltalen med grundig bevisføring og argumentasjon om at det var Rottmann som var «hjernen i det hele». Avisen Arbeiderbladet gav en lengre skildring av hvordan man så for seg det kriminelle miljøet som «Rottmannbanden» vanket i og hvordan dens leder (Rottmann) hadde rekruttert bandemedlemmene sine. I ordelag som skildret sterkt innflytelsen fra kriminallitteraturen, fanget den offentlighetens romantiske og distanserte iakttagelse av den kriminelle underverdenen:

Her optrer de skumle kneiper, hvor lederen går rundt for å finne sine redskaper. Når han så får se en som ser brukbar ut, følger han ham i flere dager, studerer han nøie, og finner han at det er den rette mann, går han en dag bort til ham; så trekker de sig tilbake i ensomhet, de skumle planer legges frem, redskapet tilbyr sig å skaffe ennu en hjelper, og så går de løs. Redskapene samles en kveld i kneipen, og til den bestemte tid går de ut til verks. Alle instruksjer er kloke og klare, de har bare å handle og imens sitter lederen og venter langt borte fra gjerningsstedet.¹⁸¹

Avisen går videre i dramatiseringen, med å inkludere de spesifikke personene involvert i saken:

Man vil også finne andre likhetspunkter mellom denne sak og romanenes skildringer fra forbryterdypet. De ofte groteske og fantastiske utnavn som de mere fremstående av forbryderne der bærer, de finner vi også igjen her. Her optrer de under navnet som f.eks «Rørosingen» (Bakken), «Vossingen» (Haldorsen), «Texas» (Eriksen). En av

¹⁷⁹ Dagsposten. «Den Rottmanske bandes meritter», 16. Januar 1925.

¹⁸⁰ Justismuseet. «Max Wulff Rottmann». Digitalt Museum refererer til at opplysningen kommer fra et uvisst år i Politi-Tidende mellom 1910-1939. <https://digitaltmuseum.no/011025364285/montasje>.

¹⁸¹ Nidaros, «Rothman-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt», 9. Januar 1925.

personene går under navnet «Høna» en annen kalles «Bergen». Et ganske malerisk galleri!¹⁸²

Avisene dro sakens paralleller til krim ytterligere. Saken ble erklært av Arbeider-avisen på andre dag som «en forbryterroman a la Stein Riverton»¹⁸³. Kriminalromanen var en gjenganger i avisene og opplevde på 20-tallet enorm popularitet. Navn som Øvre Richter Frich og Stein Riverton (Sven Elvestad) var blant landets mest kjente forfattere. Slik som historiker Elin Gundersen påpeker i sin mikrohistoriske fortelling om en morder fra Vågå på 1800-tallet så gjennomgikk kriminalitet en form for romantisering gjennom den fiksjonelle behandlingen fra 1800-tallet og utover. Denne slags distanserte og mystifiserende fascinasjon for kriminalitet, minner nokså mye om nåtidens fascinasjon for «true crime».¹⁸⁴

De antisemittiske forestillingene innad kriminallitteraturen var heller ikke uvanlig. Fra før verdenskrigen gikk Elvestads kriminallitteratur om Knut Gribb på trykk støtt i aviser rundt om i landet, inkludert i Trondheim. Jødiske skikkelser fikk oftest roller som feige handelsmenn som ikke sto til hjelp for Gribb og fremsto som manifestasjoner av antisemittiske karakteristikk.¹⁸⁵ Rundt tiden ved Rottmanns rettsak var noen år før Øvre Richter Frich gjort sitt inntog som en av Norges mest kjente krim-forfattere. Hans jødiske skikkelser var på lik linje med Elvestad vesen som imotsetning til Frichs helt Jonas Fjeld sto i opposisjon til ariske rasetrekk og karakter.¹⁸⁶ Om karakteren Abraam Israelowitsch i *Jorden som dræper* fra 1921 presenterer Frich ham slik:

*Men Abraam Israelowitch tilhørte kun Synagogen i løndom. Det passet endnu ikke for bolsjevismen at tone jødeflagget. Tiden for det semitiske verdensherredømme var ikke kommen. Av dem som ventet mest utaalmodig paa dette komme var førnævnte Abraam Israelowitch, - en av dem som i sin tid hadde været med paa at slaa opp Moskva-theserne paa kirkedørene i Kreml.*¹⁸⁷

Rottmann sine livserfaringer og tidligere kunnskaper, ble fremvist under rettsaken gjennom Eriksens bemerkning om at Rottmann anbefalte dem å bruke snus og pepper for å desorientere Mendelsohn. Hvis å bruke vold mot ham var uønsket, kunne snus og pepper være et bra

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Arbeider-avisen, «Rottmann-saken for lagmannsrett», 16. Januar 1925.

¹⁸⁴ Kjelland mfl., *Mikrohistorie*, 212.

¹⁸⁵ Henden, *Tidlig norsk kriminallitteratur*, 84-90.

¹⁸⁶ Brovold, *Jødiske motiver*, 122.

¹⁸⁷ Ibid, 132

alternativ, fordi slik Rottmann påpekte «det bruker man i Paris».¹⁸⁸ Det var ikke bare bil-mekaniker kunnskaper Rottmann tilegnet seg fra byen i 1912-1914 med andre ord.

Det som ble fokuset først og fremst for rettsaken, var overfallet mot kjøpmannen Aron Mendelsohn, som gjennom avisenes beskrivelser gir inntrykk av bildet mediene ønsket å gi om Mendelsohn. På samme måte som Rottmann ble Mendelsohns identitet som jøde først og fremst brukt i opplysningene om ham. Var dette en slags underliggende fordomsfull strategi, som assosierte jødene gjennom religiøs identitet, på samme måte som minoriteter generelt ble assosiert med sin minoritetsbakgrunn i avisene? Ble Mendelsohn assosiert med den sosiale konstruksjonen «jøden» eller var bemerkningen en hverdagslighet som hørte samtiden til og ikke hadde iboende negativitet over seg? Det er usikkert å vite, men spørsmålene om diskursen rundt jødisk identitet på 20-tallet er viktige å stille. En anekdote som setter fokus på dikotomien i aktelsen han hadde i øvre kretser, kommer fra 1942 da Mendelsohn og hans nevø Julius Paltiel havnet i Bredtveit Fengsel. Mendelsohn dro kjensel på kirke og undervisningsministeren i Quisling I regjeringen Ragnar Schanke, som var bekjent av Mendelsohn gjennom NTH der hans sønn var utdannet. Mendelsohn og Schanke hadde sannsynligvis omgått hverandre som medlemmer av Trondheims høyere borgerskap, på bakgrunn av begges formue og aktelse. Schanke, som i møte med den grovt mishandlede 70-år gamle Mendelsohn, skal ifølge Paltiel kun ha uttalt da Mendelsohn forespurte svenske pass til familien sin: «Jeg har ikke noe å snakke med jøden Mendelsohn om ...».¹⁸⁹ Tiltross for Mendelsohns aktelse og respekt i storsamfunnet, ble hans identitet av maktpersoner til syvende og sist knyttet til hans jødiske. Den samme typen mentalitet angående forholdet storsamfunnet og dets aktører kunne ha til jøder, kan spores tilbake til betraktninger gjort av jødiske selv. I 1911 ble en artikkel publisert i Dagbladet under signaturen K.W. Hans oppdrag var å undersøke påstanden om at en jødisk getto fantes i Oslo. I Torvgaten intervjuet han en grosserer S.I Feinberg som ved spørsmålet om betraktninger rundt forekomsten av jødehat, reflekterte blant annet over den ambivalente holdningen folk kunne ha til jøder:

Har De merket, at det naar en jøde har begaaet noget umoralsk, altid sterkt pointeres, at han er jøde, og har De lagt merke til, at naar en jøde har indlagt sig fortjenester, at det da alltid forties, at han er jøde.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Dagsposten, «Den Rottmanske bandes meriter», 16. Januar 1925.

¹⁸⁹ Komissar, *På tross av alt* (Oslo: Aschehoug, 1995), 40

¹⁹⁰ Sjøbye, *Kathe*, 25.

Arons religiøse tilhørighet, var ikke gjengitt som noe motiv fra de tiltalte i alle fall. Ifølge Bakken og Eriksen var deres oppfatning av Mendelsohn knyttet til alderen hans. Hvis Eriksen, Bakken og Rottmann hadde så liten lyst til å begå ran mot en fra egen beregning «gammel mann» hvorfor gjorde de det da? Økonomi var nok først og fremst motivasjonen. Foruten et rulleblad med syv forskjellige noteringer, var Bakken ufaglært og fikk ingen hjelp fra fattigvesenet etter et lengre opphold på sykehuset.¹⁹¹ Eriksens livssituasjon var lik Bakken, han ønsket seg et nytt par sko. Ved spørsmålet om hvorfor hans mor ikke kunne kjøpe den unge mannen et nytt par, kom det fram fra en gråtkvalt Eriksen at hans mor var en fattig enke.¹⁹²

Aktoratets argument for forbrytelsen var en angivelig splittende hendelse som hadde foregått mellom Rottmann og Mendelsohn. Der resultatet var at Rottmann planla ranet som hevn. Rottmann påsto hardnakket ved rettsakens begynnelse og avhør, at han hadde ingenting imot Mendelsohn. Snarere tvert imot så hadde han «følt sig takknemlig overfor Mendelsohn» fordi han hadde fått et lån på 50kr fra Israels hjelpekasse gjennom Mendelsohns posisjon i DMT styret og arbeid fra Mendelsohn personlig.¹⁹³ En annen avis påsto i tillegg at han:

«i stor utstrekning gått omkring og solgt broderier, små blikkarbeider og lignende som folk av hans type ofte gjør».¹⁹⁴

Denne bemerkningen fra Nidaros var ment som et stikk mot Rottmann som jøde. Utgangspunktet lå i den antisemittiske karikaturen «skraphandler-jøden», som ifølge karikaturen var en omførselshandler der den eneste intensjonen var profit gjennom å selge skrap og dermed svindle.¹⁹⁵ Rottmanns identitet ble ikke bare knyttet opp mot å være en forbryterbande leder, men også å en jødisk-forbryter der innslag av antisemittiske forestillinger om karaktertrekk var vesentlig for fremstillingen av ham. Rottmann nektet hardnakket gjennom rettsaken for at han hadde noen gang hadde solgt blikkarbeid.¹⁹⁶ Rottmann var tydeligvis like var på fordomsfulle affiliasjoner med «skraphandler-jøden» sammenligningen. I Rottmanns forsøk på å distansere seg fra denne karikaturen, kan det tolkes som en aktiv strategi fra en

¹⁹¹ Dagsposten, «Den Rottmanske bandes meriter», 16. januar 1925.

¹⁹² Nasjonalbladet, «Rottman-saken for lagmannsrett», 17. januar 1925.

¹⁹³ Arbeider-avisen, «Rottman-saken for lagmannsrett», 16. januar 1925.

¹⁹⁴ Nidaros, «Rothmann-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt», 9. januar 1925.

¹⁹⁵ Lorenz, «Vi har ikke invitert», 42-43.

¹⁹⁶ Dagsposten: Trønderen. «Ildpåsættelse, hæleri og ran», j6. Januar 1925.

jødisk person, som inneholder en innsikt og årvåkenhet angående samtidens representasjoner som omgikk jødene i offentligheten.

Tiltross for hva Rottmann skulle ha det til, var retten uenig i at det fantes en trosfelleskapsharmoni mellom han og Mendelsohn. Flere av vitnene og de tiltalte mente at Rottmann hadde visse reservasjoner angående Mendelsohn, som kunne motivert han til å planlegge ranet på ham. Aktoren brukte Rottman sin kones vitnesbyrd for å poengtere denne nyanseringen av forholdet hans til Mendelsohn:

- Hun har også sagt, at De var sint paa Mendelsohn for at han hadde fornærmet Dem med uttalelser om Deres egteskap og at de ungde ham juling ...
- Det var Bakken og Eriksen jeg mente ... ja, Mendelsohn ogsaa, juling frisker bare op!¹⁹⁷

Rottmann sin motivasjon for å organisere et ran på Mendelsohn, var med andre ord ikke bare motivert av å få tak i 800kr. Det kan også ha vært motivert av at Rottmann bar nag ovenfor Mendelsohns ortodokse betraktninger om hans ekteskap med den kristne Anna Nikoline Forseth i 1923.¹⁹⁸ Denne episoden gir en svært fascinerende innsikt inn i hva som kunne være opplevelsene i det jødiske miljøet på denne tiden. Til og med for mennesker som var jødiske, men som ifølge seg selv ikke sto affiliert med DMT, var det et press på sosial-konformitet fra andre jøder innad DMT i Trondheim. Mendelsohns ortodokse jødiske overbevisning ble uttrykt ovenfor Rottmann gjennom fordømmelse og Rottmann svarte med den typen hevngjerrighet som rettsaken i 1911 karakteriserte ham gjennom.

Rottmann sine motivasjoner for å konspirere til å begå ran, virket veldig spesiell. Var det en annen form for antagonisme han hadde med det jødiske miljøet som ikke kommer frem i referatene fra avisartiklene? Med tanke på at Rottmann valgte å skyld på nærmere sagt alt og alle, er det tvilsomt. Det som derimot er sant, er at da Rottmann ankom Trondheim i 1921 fikk han ifølge referatene hjelp fra det jødiske miljøet i Trondheim, gjennom det som blir omtalt som «den jødiske hjelpekasse». Hjelpekassen bidro til å støtte jødiske innbyggere i Trondheim med et midlertidig lån. Rottmanns lån var på 50kr, og det kan antas at på grunn av at hans inntekt i 1925 ble opplyst til å være rundt 50-70kr i uka, var det lille lånet fra hjelpekassen tilstrekkelig til å holde seg på beina en kort tid og ikke ment som noe langvarig bidrag til Rottmanns

¹⁹⁷ Dagsposten, «Den rottmanske bandes meriter» 16 januar 1925.

¹⁹⁸ Ibid.

livstilværelse.¹⁹⁹ Det er ingen tvil om at det jødiske miljøet i Trondheim hjalp i stor grad nyinnflyttede jøder og eller andre medlemmer innad. I Rottmann sitt tilfelle kan det også påpekes at jøder som ikke tilhørte menigheten som troende, fikk til og med hjelp. Andre eksempler som kommer frem i muntlige overleveringer var at Brødrene Dworsky leide ut forretningslokaler til andre jøder, de nyankomne jødene i byen fikk bo hos andre jødiske familier i mellomtiden de selv ikke hadde bopel og man kunne få støtte med penger fra basarer og nødhjelp arrangert gjennom trossamfunnet eller de ulike foreningene i byen.²⁰⁰

På den andre siden er dette merkelig å notere seg, med tanke på hvordan Max Wulf Rottmann passet inn i dette konservative jødisk ortodokse felleskapet av mennesker ved å være en jødisk innbygger. Rottmann var aldri medlem av trossamfunnet og opplyste selv at han ikke så på seg selv som troende. Dermed var han jødisk i den tradisjonelle oppfatningen av jødisk herkomst utefra hans mor og far, samt at var konfirmert jøde fra hans yngre dager i Mitau.²⁰¹ Rottmann tilhørte i tillegg utenforskapet ved ankomsten til Trondheim, da han var nyskilt fra sin jødiske kone i Oslo og i løpet av 1923 giftet seg med Anna Nikoline Forseth som ble opplyst som å være kristen. Ville det mosaiske trossamfunnet hjulpet Rottmann om han var allerede ved ankomsten i Trondheim gift med en kristen dame, ville han blitt «glemt» av det jødiske miljøet? Sannsynligvis ikke. Han var aldri medlem av det mosaiske trossamfunnet i Trondheim og likevel mottok han ikke bare hjelp i form av et lån fra hjelpekassen, men han ble i tillegg engasjert i å jobbe for Aron Mendelssohn gjennom å selge forskjellige artikler. På slike måter ble det jødiske miljøet i Trondheim orientert i å motta nye jødiske innbyggere.

4.3.1 Syndebukken Rottmann?

Rottmann hadde mye å si om sin egen sak. Anklagene til Rottmann vendte seg blant annet mot politiet, som han mente hadde brukt skittent spill under etterforskningen. I Brattørveita 21 hos Iversens Privatlosji, da Rottmann og resten av «banden» var til stede i hybelen hans. Kom en fremmed jente opp trappen og spurte dem om hun kunne få noen penger til mat. En hendelse som kanskje ikke var så uvanlig i de nedre bydelsstrøk på denne tiden, men Rottmann kunne dedusere at jenta var en lokkedue sendt opp trappen av detektiven Dragvold for å sladre om

¹⁹⁹ Nidaros, «Rottman-saken i lagmannsretten, 16. Januar 1925.

²⁰⁰ Reitan, *Jødene fra Trondheim*, 73

²⁰¹ Riksarkivet, Botsfengslset – Sykejournal fangenmr 300s Max Wulff Rottmann.

hvor mange mennesker Rottmann var med på værelset.²⁰² «Rottmann-banden» mente også at i løpet av sine møter på Havnekafeen på Brattøra, kunne man skimte en figur i kroken når de tilfeldigvis diskuterte inkriminerende planlegging om fremtidige forbrytelser. Mannen med en avis foran ansiktet, viste seg å være detektiv Dragvold.²⁰³ Foruten utspekulerte triks fra etterforskeren, som rett ut av en kriminalroman; gav også Rottmann samt «Vossingen» Olaf Haldorsen uttrykk for at Dragvold hadde behandlet dem dårlig under avhøret. Rottmann hadde nektet å gi avhørsforklaring før flere måneder etter arrestasjonen hans i mars 1924, fordi Dragvold hadde kjeftet han ut og «tilbydd meg 50 kroner for å si hvem som hadde gjort det».²⁰⁴ I Haldorsens ordelag var Dragvold ytterligere brutal, og skal i tillegg ha truet Haldorsen med en «ladd revolver» hvis han ikke la all skylden på Rottmann.²⁰⁵

Det som man kan anta var et ganske kynisk spill fra Rottmann sin side var gjennom bruken offer-mentalitet. Hans tydelige alludering til justismord, var nok ment å ha en urovekkende antisemittisk undertone til seg. Jødiske innbyggere som hadde blitt tiltalt gjennom justismord var en kjent og beryktet sak som de fleste i Norge hadde fått med seg på det tidspunktet, gjennom både den svært publiserte franske Dreyfuss-saken i 1897, der samfunnsdebattanter slik som Bjørnstjerne Bjørnson og Hans Jæger uttalte seg.²⁰⁶ En annen sak som nok ville vært kjent for avislesere var den russiske Beilis-saken i 1912, som i stor grad løftet frem Russlands sjokkerende antisemittiske statsapparat og domstol for offentligheten i hele Europa.²⁰⁷ Da dommen ble lest opp for Rottmann, skal han ifølge Nidaros ha gråtkvalt begynt å anklage både rettsvesenet for å ha behandlet ham dårlig, samt politiet. Slik Nidaros skriver:

Lagmannen: de har vel ikke lidt mere enn andre varetektsfanger?

- *Jo, det er ingen mann i landet som har døiet mere av det norske politiet enn meg.*

*Rottmann fortalte deretter endel lange historier om hvor urettferdig han var blitt behandlet av politiet i Oslo og her.*²⁰⁸

Det er et veldig vanskelig spørsmål å stille, og enda vanskeligere å besvare. Om hvorvidt Rottmann kunne bruke sin status som å tilhøre en forfulgt minoritetsgruppe til sin egen fordel? Det er i det minste ikke helt usannsynlig, med tanke på hvor mye av det fokuset han rettet mot

²⁰² Nidaros, «Rottman-saken i lagmannsretten», 16. Januar 1925.

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Arbeider-avisen, «Rottman-saken for lagmannsrett», 16. Januar 1925.

²⁰⁵ Nidaros, «Fru Rottman som hovedvitne mot sin mann», 19. Januar 1925.

²⁰⁶ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 304.

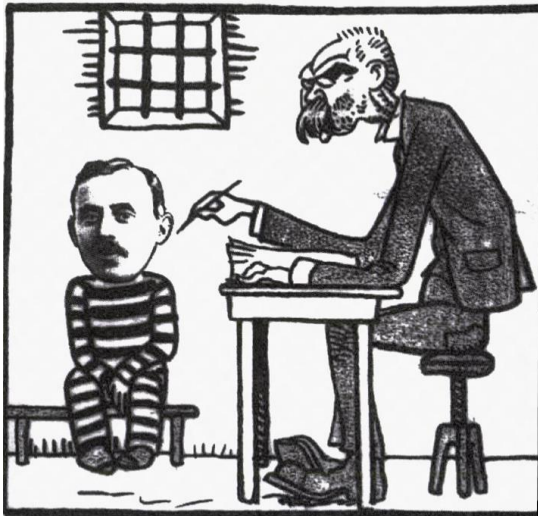
²⁰⁷ Weinberg, *Blood libel* (Bloomington: Indiana University Press, 2014), 15.

²⁰⁸ Nidaros, «Lagrettens kjennelse i Rottmann-saken», tirsdag 20. Januar 1925.

sin egen uskyld, som hvis rettsvesenet skulle bli betrodd ikke hadde særlig kredibilitet til seg. På flere måter kan det påpekes at Rottmann om ikke direkte, i det minste indirekte anklaget flere tilhørere i rettsaken for å ha antisemittiske holdninger eller motivasjoner som resulterte i hvordan rettsaken hadde endt for ham.

Kunne det være at politiet gikk til tiltale med fabrikkerte og fremprovoserte bevis på at Rottmann var lederen av gjengen? Ble Eriksen og Bakken sine tilståelser og følgende anklagetalen om at Rottmann var hjernen bak alt, lik Yttersian fremprovosert av en ladd revolver og 50kr? Enda viktigere kan dette gi et inntrykk om hvordan politiet kan ha skapt en enorm sammensvergelse, for å felle en jødisk forbryter, men det er vanskelig å si uten noen form for bevis utenom deres vitnesbyrd. Tiltross for at det ikke kan bevises at en urettferdig rettsak ble utøvd fra rettsvesenet og politiet mot en jødisk forbryter. Er det likevel et fascinerende vitnesbyrd fra en fjern fortid, som kan gi et innblikk i hvordan Rottmann som jøde og fattigslig forbryter så på seg selv og sin egen situasjon som iboende urettferdig og at hele hans liv var han på en eller annen måte forfulgt. Til og med langt utenfor Russlands grenser, i Trondheim by.

4.4 Offentlighetens mottakelse av Rottmannsaken



Johan Scharffenberg skriver sykejournal for militærnekte Børge Olsen-Hagen ved Botsfengslet i Oslo, 1925. Bildet illustrerer hvordan Scharffenberg bedrev sykejournalintervjuet, slik som Rottmann opplevde samme år som avbildningen.²⁰⁹

Innenfor murene fortsatte Rottmann å fordømme saken slik han hadde brukt store deler av selve høringene på. Hans første motvilje rettet seg mot å akseptere både tiltalen og dommen, som gjorde han villig til å ta den videre til Høyesterett. Da han ankom Oslo i påvente av svar fra Høyesterett som umiddelbart ble avslått fra det høyeste hold, kom i tillegg straffen om at han skulle utvises når dommen var sonet ferdig. Han ble dermed sendt til botsfengslet for å sone 4 ½ år og ble møtt ved ankomsten av overlegen Johan Scharffenberg. Rottmann gjentok flere av tiltalepunktene og anklagene han selv følte var mest urettferdig i Scharffenbergs nærvær. I noteringen for 15/4 1925 i Botsfengslet oppsummerte Scharffenberg hva og hvordan Rottmann uttrykte seg om forskjellige forhold ved rettsaken:

«Forklarer sig villig, vidløftig, delvis graatende. Taler ilde om sin nuværende hustru, paastaar, at hun før egteskabet hadde været holddame for forskjellige forretningsfolk, taler ogsaa om at hun var mistenkt for fosterfordrivelse (...) vil skilles fra hende.²¹⁰

²⁰⁹ Sjøbye. *En mann fra forgangne århundrer* (Oslo: Oktober, 2010), 516

²¹⁰ Riksarkivet. RA/S-1539-Botsfengslet, serie E – Sykejournaler, fangenummer 300s.

Rottmann sitt forsøk på å delegitimere hans kones vitnesbyrd, gjennom utroskapsanklage, ble notert ned av avisene som å ha skapt nærmest opprør i rettsalen.²¹¹ Der Rottmanns anklage ble møtt med dommeren som avbrøt ham.

Rottmanns overbevisning om konspirasjon strakk seg ikke bare til politiet og rettsvesenet, men også til de fleste av menneskene som var involvert i hele sakens forløp. Et punkt som ikke ble beskrevet i rettsreferatene fra avisartiklene som Rottmann mente var en viktig del av hans urettferdige dom, kommer frem i hans anklage om at flere samarbeidet om å få ham dømt:

«Vil ha det til, at barna har en vesentlig del af skylden for hans dom, ved sin «sladder». – Paastaar, at konen har truet ham med, at hun skulde bringe ham i Kriminalasylet. – siger at 280s (fangenummer i botsfengslet ff.ann) Olaf M. Eriksen er en slegtning af hans hustru. Finder dommen altfor streng (...) Navnlig protesterer han mot, at han skulde været leder af nogen forbryderbande.²¹²

Konspirasjonstankene overbeviste tilsynelatende ingen i rettsalen og heller ikke overlege Scharffenberg på botsfengslet. Angående Rottmann sine vidløftige tanker om at han ville at saken skulle gjenopptas, noterte Scharffenberg en enkel personlig bemerkning: «(Psykopat)».²¹³ Den samme konklusjonen gjentas i oppføringen fra Botsfengslets fangebok, der tilstanden til fange 300s (Rottmann) da han ankom fengslet:

*Drikfældig? Nei. Sundhetstilstand ved indkomsten: a) legemlig friske. b) mental Psykopat.*²¹⁴
Riksarkivet. RA/S-1539-Botsfengslet, serie E – Sykejournaler, fangenummer 300s.

For Rottmann sitt personlige liv, ble resultatet av rettsaken enda mer skadelig enn utelukkende soningsforholdet. Da han kom ut av fengslet var hele livet hans endret. Omtalen som han hadde fått over en intens men kort periode i januar 1925, hadde spredt seg rundt om i landet og etter kort tid ble kun etternavnet hans synonymt med forbrytelsene som hadde blitt gjort og bandlederen som sto bak. På 20-tallet hadde avisene mer frihet til å ikke ta hensyn til anonymisering eller ikke ha viss varsomhet ovenfor private anliggende og uttrykk som kom til å skade den tiltalte sin sak i offentlighet før dommen falt. Det demoniserende, antisemittiske bildet som ble skapt av Rottmann kom til å prege hele hans liv etter løslatelsen i 1928. Anna Nikoline Forseth som hadde ved det tidspunktet skilt seg fra ham, tok ytterligere avstand fra ham ett år senere da hun endret deres datters navn fra Margaret Rottmann til Margaret

²¹¹ Nidaros, «Fru Rottman som hovedvitne mot sin mann». 19. Januar 1925.

²¹² Riksarkivet. RA/S-1539-Botsfengslet, serie E- Sykejournaler, fangenummer 300s.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Riksarkivet: RA/S-1539 Botsfengslet, Dbb, Nr.57 fangenummer 300s.

Forseth.²¹⁵ Hans muligheter for et særlig fruktbart yrkesliv var også blitt ødelagt, etter sin egen mening av hvordan avisene hadde omtalt ham. I april 1928, etter løslatelsen skrev han et brev til direktøren ved botsfengslet om at han ikke hadde fått tilstrekkelig hjelp etter soningen og måtte starte et blikkenslagerverksted på eget initiativ:

*Da det var så vanskelig for ham å få arbeide hos andre, på grunn av at under saksbehandlingen blev så dårlig omtalt i avisene.*²¹⁶

Samme året havnet han igjen bak murene, denne gangen knivstakk han en venn i et fylleslagsmål, som senere døde av skadene. Rottmann ble frikjent for drap, men dømt skyldig i legemsbeskadigelse. Rottmanns alkoholisme må sees i sammenheng med den pengeneøden han var i. Det er dermed et interessant spørsmål å stille, om hvordan ville livet hans gått etter løslatelsen om ikke han var en notorisk kriminell i Trondheims offentlighetens øyne på grunn av medieomtalen? En medieomtalen som inkluderte fordømming av både ham og det jødiske miljøet han aldri tilhørte gjennom tro.

4.4.1 Reaksjonene etter rettsaken

Reaksjonen på Rottmannsaken var av entydig natur, det fikk ikke noen særlig varig relevans for Trondheims lesere i form av referanser eller lignende. Av de fremtidige artiklene som nevnte Rottmann-saken, så er det noen få som nevner Rottmann i assosiasjon med et senere «medlem» sine forbrytelser i «Fjeldsæter-saken» der Yttersian var involvert. I tillegg var det en sak som brakte leserne tilbake til åstedet for brannen i 1922, kun tre måneder etter Rottmann sakens avslutning. «Brattørveiten tilbake i rampelyset» erklærte avisartikkelen, var en sak om en episode familievold som videre bidro til å forevige det allerede eksisterende bildet på «Nerbyen».²¹⁷

Kritikken av rettsaken var også spak. I Adressavisen noterte artikkelforfatteren *Harry* kort at Lagmannsretten gav Rottmann lite straff i forhold til forholdene som ble beskrevet, for å så diskutere Lagmannsrettens rolle i byen som strakk seg over 2 fulle avissider.²¹⁸ På den andre siden ble kritikken rundt Rottmann-saken fra Namdalen den 24. januar et politisk budskap rettet mot norsk innvandringspolitikk som la til rette for at «en durkdreven forbryter...» kunne ankomme landet og bedrive kriminalitet i det hele tatt.²¹⁹ Namdalen var som Kjetil Braut

²¹⁵ Adressavisen, 23. Mai 1929.

²¹⁶ Riksarkivet: RA/S-1539 Botsfengslet, Dbb, Nr.57 fangenummer 300s.

²¹⁷ Nidaros, «Nye sensasjoner i Brattørveiten 21», 20. april 1925.

²¹⁸ Arbeider-avisen, «Trondhjem i lagmannsrettens tegn», 24 januar 1925.

²¹⁹ Namdalen, «Norsk gjestfrihet», 24. Januar 1925.

Simonsen påpeker sammen med innlandsavisen Nationen Norges mest antisemittiske og jøde-fiendtlige uttrykksgiver. Avisenes antisemittiske utsagn gjaldt både jødene som bodde i landet og i Namdalens redaktør Peder Jæger Leirvik egne ord «Kampen mot jødetyranniet maa føres paa bred front(...) Jeg haaper ogsaa hele landets bondepresse er oppmerksom paa dette».²²⁰ Namdalen hadde følgende bemerkninger å komme med angående Rottmann saken og hovedpersonen:

En russisk jøde kom for 15 aar siden her til landet. (...) Her slo han sig ned som blikkenslager, men drev sit forbryterhaandverk ved siden av. Senere gik han over til tyveri og ran som hovederhverv, i ly av omførselshandel som han aapnet med støtte av den israelitiske hjelpekasse og sine stammefrænder. (...) Han tok til hjelp forhenværende forbrytere hvis moralske svakheter og nød han utnyttet, og han listet og lokket med økonomiske vanskelig stillede for at faa dem ut paa forbryterbanen. (...) Her har vi et slaaende eksempel paa norsk gjestfrihet! (...) Ut med vore egne sønner og døtre, ind med den internasjonale ramp. Vi tar tilegte og gir tilegte, og vor stammes undergang generer os ikke.²²¹

Namdalens artikkel gav utrykk for en større forestilling om sammensvergelse, gjennom at Rottmann og DMT i Trondheim sto sammen om forbrytelsene. DMT var ikke direkte relaterte til Rottmanns kriminelle handlinger, men Namdalen anklaget DMT for å ha bidratt til å holde skalkeskjulet hans som «omførselshandel» vedlike gjennom finansielle midler. Det særegne ved sammensvergelsesmentaliteten som utryktes i Jæger-Leirviks meningsinnlegg var at i motsetning til andre mennesker, var de jødiske sitt bånd sterkere både gjennom deres iboende felleskap som nasjon og rase. «Stammefrænder» var nok basert på den anti-judaistiske troen om at alle jøder måtte holde sammen, og sto i samvær med hverandre mot den kristne verden. Artikkelen avsluttet med en bedømmelse som varslet et slags apokalyptisk resultat om ikke det ble tatt på alvor, «vor stammes» undergang. Ifølge Leirvik var kampen mot Rottmann, kampen mot utlendinger, kampen mot den jødiske diaspora i Norge som hjalp kriminelle, en kamp for den kristne norske nasjons overlevelse. Slike uttalelser og meningsinnlegg kan kjennes igjen fra blant annet Eivind Saxlunds *Jøder og gojim*: «Med vildfremmed blod følger alltid Disharmoni, i Familien som i Samfundet.»²²²

²²⁰ Simonsen, *Den store jødebevegelse*, 1.

²²¹ Namdalen, «Norsk gjestfrihet», 24 januar 1925.

²²² Saxlund, *Jøder og gojim*, 105.

Innad DMT var slik som det tilgjengelige kildemateriale kan antyde, ingen reaksjon på noen måte. Mangelen på kilder kan fortelle mye om hvordan saken har blitt ønsket å bli bevart. Det var kanskje ikke særlig et ønske fra DMT om å ville assosiere seg med Rottmann gjennom å gjøre noen form for uttalelse. I fangeboken til Rottmann fra botsfengslet skrives det bare at han fikk hjelp av Trondheim verneforening etter løslatelsen, som da vil bety at DMT på bakgrunn av både rettsaken og forbrytelsene hans ikke ønsket noe kontakt med ham etter løslatelsen.²²³ Som for så vidt kan forstås som en naturlig reaksjon fra trossamfunnet når Rottmann ble dømt skyldig i å konspirere om å rane et av menighetens mest respekterte medlemmer. Om Aron Mendelsohn var på sett og vis DMT sin talsperson i saken og hans vitnesbyrd kan være det nærmeste man kommer en offisiell mening fra det jødiske miljøet angående Rottmann, så er det inntrykket man sitter igjen med av distansering og ønsket om å ikke være affiliert på noen måte. Avisene fikk heller ingen særlige utleverende sitater eller lignende fra Mendelsohn, der flere avisene ikke trykket mer enn en liten oppsummerende setning om hva Mendelsohn uttalte fordi: «han gav ikke noe ytterligere til saken eller noe lignende». Mendelsohns distanserte holdning både til Rottmann som person og hans egne affiliasjon med ham, kan tyde på en aktiv strategi om å unngå at det jødiske miljøet skulle bli utsatt for hets og antisemittisme på bakgrunn av handlingene til Rottmann. Denne bemerkningen kan ha noe for seg, i det at det jødiske miljøet virket å ha inntatt et aktivt standpunkt om glemsel angående Rottmann. I David Brandhändler sine memoarer om sin oppvekst, gjør han en bemerkelse som kan gi et inntrykk av hvordan DMT reagerte på Rottmanns atferd:

*Criminal acts by the jews of Trondheim and vicinity were unheard of.*²²⁴

Det finnes en viktig distinksjon innad Brandhändlers bemerkning, gjort nærmere 50 år etter at han vokste opp i Trondheim og det var at kriminell aktivitet var «uhørt». Altså gir dette en indikasjon på at stillheten fra DMT nok var begrunnet i at det jødiske miljøet ikke skulle assosieres med en jøde som begikk «uhørte» handlinger. Var det en aktiv oppgave fra det jødiske miljøet å glemme av Rottmann-saken for å spare sitt eget lokalmiljø? Et annet aspekt som kan stilles spørsmål til er hva slags affiliasjon til denne kriminelle ville gjort for et så lite og eksponert minoritetssamfunn? Hvis man kan ta utgangspunkt i Namdalen-artikkelen og noen av de Trondheimske-artiklene der Rottmanns affiliasjon som jødisk blir poengtert, så er det vel liten tvil om at den typen oppmerksomhet Rottmann påførte det jødiske miljøet, var i

²²³ Riksarkivet: RA/S-1539 Botsfengslet, Dbk, Nr.57 fangenummer 300s.

²²⁴ Jødisk Museum Trondheim arkiv. A-2943. *David Brandhandler forteller om sin barndom i Trondheim*, 4.

verste fall svært risikabelt for storsamfunnets holdning til lokalmiljøet. Det kan tyde på at DMT og det jødiske miljøet i Trondheim hadde en form for strategi når slike hendelser kunne rette negativ oppmerksomhet mot felleskapet. Da vil det være nødvendig å stille spørsmålene om hva slags strategier de jødiske innbyggerne og DMT hadde i møtet med reaksjoner som enten kunne ha undertoner av antisemittisme eller være eksplisitt antisemittiske. Hvordan reagerte de på antisemittisme? Var det som i tilfellet med Rottmann først og fremst taushet og ekskludering eller brukte de også polemiske strategier? Hvordan bekjempet det jødiske miljøet i Trondheim antisemittisme?

Kapittel 5: DMT og det jødiske miljøets kamp mot antisemittisme

5.1 Bakgrunn

Det antisemittiske uttrykket som forekom i Norge var blitt såpass tilstedeværende innen 1923, at den israelittiske foreningen Haketon annonserte i det Oslo-baserte menighetsbladet *Israelitten* at det var hele den jødiske befolkningen i Norges oppgave å “bekjempe antisemittisme” og foreningen inviterte til å utarbeide en strategi fra menighetene. Denne strategien ble ifølge Oskar Mendelsohn skrinlagt, ikke som følge av at antisemittiske uttrykk ble mindre av, men heller at det var vanskelig å få publisert motsvar i avisene.²²⁵ Det som gjør at det er vanskelig å validere Mendelsohns konklusjon, er at imotsetning til i Oslo hadde de Trondheimske jødene i stor grad en arena som promoterte deres meninger og i mange tilfeller var de jødiske motsvarene til kritikk og lignende en av de mer prominente bidragene til debatten som havnet på trykk. Slik som nå skal undersøkes i dette kapitlet så var motsvar gjennom avisene kun en av flere strategier som fantes innenfor det jødiske miljøet, om hvordan å bekjempe antisemittismen på.

5.2 Moses Kagans konflikt med styret

Under den første verdenskrigen kom en av få jøder som flyktet fra Øst-Europa til Trondheim. Orsjei Moses Kagan ble i 1916 ansatt som lærer ved religionsskolen i det mosaiske trossamfundet, tross for at han var en svært dyktig språklære, bemerket Mendelsohn at han røk flere ganger i unåde med trossamfunnet, fordi han ble oppfattet som nokså liberal i sin frisinnethet.²²⁶ På et tidspunkt eskalerte uenigheten såpass at Kagan ble sagt opp i 1917, som ble møtt med opposisjon av flere medlemmer. Opposisjonen som dannet seg bak Kagan ble ikke tatt seriøst fra styret sin side og da motstanden ønsket generalforsamling angående avgjørelsen, ble den ikke imøtegått av styret. Kagan sine forkjempere gikk såpass til verk at de forsøkte å organisere et eget møte uten styrets godkjenning i et av menighetens lokale, men ble møtt med låst dør og en notis som opplyste om at møter uten styrets tillatelse var «uvesentlig».²²⁷ Motsvaret opposisjonen organiserte var en kollektiv nekt på å betale medlemskontingenten, som dermed gikk imot menighetsmedlemmenes forpliktelser.

²²⁵ Mendelsohn, *Jødernes historie*, 396.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Ibid, 372.

Kontingent-nekten gav resultater for opposisjonen, da et møte ble organisert. På møtet mellom styret og den potensielt splittende fraksjonen ble en forsoning ordnet gjennom personlig bearbeidelse fra forstander Brandhändler. Styresformannen i denne episoden, som dermed var hovedpersonen bak både avsigelsen av Kagan og de følgende bestemmelsene om hvordan håndtere opposisjonen var Israel Paltiel.²²⁸ Det er usikkert hvem som «vant» den dramatiske episoden mellom styret og opposisjonen, men det som er sikkert var at Kagan fremdeles ble notert ned som språklærer frem til 1920, da han reiste til USA.²²⁹

Det er vanskelig å si om hvor mye denne hendelsen berørte menighetens integritet og forholdet mellom de ulike medlemmene og styremedlemmene. Men det finnes nok bakgrunn i å argumentere for at de antagonistiske tendensene sluttet ikke med enden på «Kagan-affæren». I løpet av 1921 oppsto en ny affære med et annet Kagan-familiemedlem, som i større grad viste muligheten for at de jødiske familiene i Trondheim kanskje ikke alltid var like vennlige ovenfor hverandre i interne stridigheter.

5.2.1 Sonja Kagan

I juli 1920 dro Moses Kagan til Russland. Han skrev flere artikler i form av reisebrev til Dagsposten. Kagan beskrev reisen gjennom ordlegginger om den russiske revolusjonens virkninger på landet og hvordan landets innenrikssituasjon var. Den pågående borgerkrigen som var en fortsettelse fra revolusjonen i 1917, varte frem til 1923 med bolsjevik-seier. Borgerkrigen var ekstremt destruktiv på de økonomiske, infrastrukturelle og ikke minst sivile plan. Et av dødsfalls-estimatene grunnet hungersnød og vold er på over 10 millioner, der de fleste var sivile.²³⁰

Med tanke på hvor farlig det var å dra til Russland i 1920, og at Kagan må ha hatt førstehåndserfaring med kaoset som foregikk i hjemlandet, var det merkelig at Kagans reise ble nevnt forholdsvis knapt av Mendelsohn. Hvorfor dro han tilbake til Russland når han selv var krigsflyktning? Gjennom Kagans artikler sendt fra Russland til Dagsposten og hendelsene som hendte etterpå i Trondheim blir det meste oppklart. Samt bringer Kagans tragiske historie et fokus på hvordan både DMT og sine medlemmer kan ha mottatt fremmede og nye jødiske innbyggere og hvordan antisemittiske ryktestormer kunne være en trussel for omdømme til menigheten. Historien kan og gi et inntrykk av hvilken type antagonisme som kunne finnes blant det jødiske miljøet i Trondheim ovenfor enkeltpersoner og at de jødiske innbyggernes

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Wade, Rex. *The Bolshevik Revolution* (Westport: Greenwood Press, 2001),23-24.

vilje til å hjelpe hverandre slik som det konkluderes med i Reitans bok, får også et mer komplekst og kanskje nyansert bilde.

5.2.2 Kagans reise til Russland

*Under de bitre forhold i Russland under krigen har jeg fundet hvile og beskyttelse i det vakre, gjestfrie Norge. Min Kjærlighet til Norge føler jeg ikke mindst nu naar jeg forlater dette rolige og vakre land for at reise ind i det urolige Russland.*²³¹

Da Kagan skrev sitt første reisebrev 7. Juli 1920, gir hans første avsnitt et unikt innblikk i hvordan de jødiske ny innflytterne til Trondheim følte seg angående både sin hjemby og hjemland. Det at Kagan ikke har vært i Norge så altfor lenge og har unnsuppet livsforholdene i det krigsherjede Russland, gir tydelig inntrykk over hans takknemlighet ovenfor livssituasjonen hans i Norge. Senere i reisebrevet retter han også en slags forsonende erklæring ovenfor det mossaiske trossamfundet som han som kjent hadde hatt sine stridigheter med i årene etter han ankom byen.

*Før jeg forlater Skandinaviien, ønsker jeg at gi utryk for min takknemlighet for den venlighet og gjestfrihet som er vist mig i Trondheim (...) Endnu engang min bedste tak, kjære norske venner! Takk for alt samarbeide hittil, mine kjære elever (...) og tak alle mine venner og bekjendte. Jeg haaper at det vil lykkes mig igjen at komme tilbake til det kjære Norge.*²³²

Den siste setningen i sitatet gir sterkt inntrykk. Kagan innser at hans skjebne i Russland er ikke sikker og er klar over at han begir seg ut på noe som kan være livsfarlig. Spørsmålet som stiller seg mest naturlig, foruten at Mendelsohn ikke utbroderer noe særlig over denne hendelsen mer enn en liten benevnelse; er hvorfor drar Kagan ifra en sikker tilværelse i Norge til Russland. Det er jo ikke underlig å spekulere over at det må ha vært noe viktig som ledet ham vekk fra Norge. Svaret gir han selv både til leseren og til en grensekontrollør ved konsulatet til Russland i Stockholm. Han opplever å bli oppfattet med mistanke av konsulatet og da han nektes reisetillatelse forklarer han at Dagposten som han skriver for ikke er: «noge bolsjevik-organ (...) For det andet reiser jeg utelukkende for at besøke min mor og min lille søster i Riga».²³³

²³¹ Dagposten, "Reisebreve fra rand-staterne", 16 Juli 1920.

²³² Ibid.

²³³ Ibid.

Hva Kagan opplevde av mistenksomhet var på ingen måte unikt for de jødiske innbyggerne i Norge og Skandinavia på 20-tallet. Revolusjonen i Russland hadde fyrt opp revolusjonsangst i hele Europa og i Norden, der avisene ved flere tilfeller spekulerte i om bolsjeviktrusselen gjennom jødene som aktører var en mulighet ikke bare i utlandet, men også i Trondheim. 1920-årene var en tid med enorm politisk radikaliseringsinnad i de forskjellige samfunnsklasser. Denne typen radikaliseringsinnad ble proklamert gjennom avisene med sine respektive politiske talerør. Det er vanskelig å konstatere helt sikkert hvorvidt trusselen fra utlandet angående en bolsjevik-revolusjon var realistisk eller ikke, men det var slik som Terje Emberland påpeker, en tydelig nervøsitet som fantes innad i det lokale borgerskapet.²³⁴ Revolusjonsfrykten var stor, og den var for så vidt ikke ubegrunnet. Revolusjon var en realitet flere steder i Europa: I Russland, Ungarn, Tyskland. Til og med nabolandet Finland var i 1918 blitt herjet av en blodig borgerkrig mellom «hvite» og «røde». Samme år som Kagans reise foregikk en intens debatt innad Dagsposten etter aksjemegleren Hans Bell publiserte en artikkelserie i tre utgaver ved navn *Sosialisme og Jødedommen*. I Bell sine avsluttende bemerkninger kom han med en antisemittisk appell til leseren:

Norske kvinder og mænd! Vi vil ikke la oss overrumpe av den snikende fare. Vi vil ikke ind under jødernes herredømme! La det bli som et eneste opprop over hele landet: Værn os mot jødedommen! Redningen ligger deri at ingen lar sig lokke av de fagre løfter, som de socialistiske ledere er saa rik paa til at bryte rettens og lovens bud. Et folk i opprør er nettopp jødedommens sikre bytte!²³⁵

Bell sin artikkelserie ble møtt av en rekke motsvar, der flere av dem var ifra det jødiske miljøet, men også «vanlige» innbyggere. Blant motsvarene fra det jødiske miljøet fant man kjøpmannen Medel Klein og forstanderen i DMT Samuel Brandhändler. Sammen med tre andre opponenter fikk ikke Bell særlig mye støtte i hans lengre utgreiing om faren Norge sto ovenfor ved både jødene og den antisemittiske tanken om tilhørigheten deres til revolusjonær bolsjevisme. Inntrykket jeg står igjen med etter Bell-diskusjonen var at Bell ikke nødvendigvis «vant» diskusjonen, med tanke på hvor mange som kom til hans forsvar i avisinnleggene, men det er vanskelig å si hvor hverdagslig eller sjelden denne meningen var når den ble publisert i avisen og Kagan opplevde en hendelse som hadde med denne frykten å gjøre. Denne frykten slik opplevd av Kagan spredte seg til byråkratiske instanser og ifølge Per Ole Johansen til den norske etterretningstjenesten som rapporterte om «bolsjevikjøder» og sammensvergelsesbegått

²³⁴ Emberland, *Da fascismen kom til Norge*, 23-24

²³⁵ Dagsposten, *Sosialisme og jødedommen*, 24. August 1920.

av jødiske innbyggere og besøkende. I både norske og skandinaviske byråkrati, fantes det en mistenksomhet og paranoia ovenfor både sine jødiske innbyggere og reisende, dermed ble jøder uansett status fremmedgjort i norske øyne.²³⁶

Til Kagans frustrasjon ble han bedt av både konsulatet og en tilfeldig svensk-amerikaner han møtte senere i Stockholm om å dra tilbake til Norge. Hans reaksjon gir og et innblikk av reisens betydning da han «hadde ikke lyst til å tale mere om dette emne» etter denne anbefalingen.²³⁷ Dagen etterpå fikk heldigvis Kagan reisetillatelse til Riga, i fem dager. Det som kommer frem senere i reisebrevene til Kagan er at lille søsteren og moren hans bor ikke i Riga fast, de har flyktet ifra Moskva til St. Petersburg og har endt opp i Riga ved Østersjøen.²³⁸ Moses Kagans motivasjon for å reise til Russland midt i en borgerkrig, var altså ikke for å besøke hans nære familie, men for å bistå dem til å flykte ut av landet, slik han selv hadde gjort. Kagans reise var en redningsaksjon.

Rundt syv måneder etter at Moses og hans lillesøster Sonja hadde ankommet Trondheim, vekk fra alt det forferdelige hun hadde opplevd i hjemlandet «sult, gatekampe, umenneskelige grusomheter», og ha vært til stede da hennes mor døde av sult i Riga.²³⁹ Ble det en vanskelig tilværelse for den 14-år gamle jenta i Trondheim. Hun fikk boplass hos Samuel og Rebecca Dworsky i Gyldenløwes gate 9 og ble i tillegg innrullert på en danseskole. Hun var i stor grad påvirket av alt hun hadde opplevd av krigen i Russland og ble på den måten et offer av grusomhetene i borgerkrigen, tross for at hun ble tatt godt imot hjemme hos Dworsky-familien. «hun vedblev dog at være melankolsk og hysterisk, der skulde ikke meget til før hun begyndte at graate» beskrev Moses det.²⁴⁰ Etter at hennes «pleieforeldre» Rebecca og Samuel Dworsky bestemte seg for å flytte til Kristiania og Sonja måtte bli tatt vare på av noen andre før sommeren 1921, da håpet var å få henne over til USA der hennes far hadde flyktet til i årene før. Nyheten om at Dworsky-paret kom til å flytte uten å ta henne med, ble sammen med andre faktorer ifølge Dagsposten for mye for Sonja, som ikke ville skilles fra dem.²⁴¹

Tirsdag den 8. Februar kom Sonja ut av kjøkkenet og sa at hun skulle ta sitt eget liv. Hun sprang deretter nedover mot Innherredsveien og elva. Rebecca Dworsky la på sprang etter. Da Rebecca ropte mot Sonja, snudde hun seg og svarte med sine siste og eneste dokumenterte ord

²³⁶ Johansen, *Oss selv nærmest*, 27.

²³⁷ Dagsposten, "Reisebrev fra rand-staterne", 16. juli 1920.

²³⁸ Ibid.

²³⁹ Dagsposten, "Sonja Kagan", 16 februar 1921.

²⁴⁰ Dagsposten, "Et trist barnedrama", 10 februar 1921.

²⁴¹ Ibid.

sannsynligvis på russisk: «tak fordi du har været snill mot mig, men nu vil jeg ikke leve længer».²⁴² Deretter forsvant hun ut av syne ved Innherredsveien og ble som Folketidende beskrev 10. Februar: «Liket blev i dag fundet ved Taværn av mandskapet om bord i slæpebaaten «Thor»».²⁴³

5.2.3 En ryktestorm i byen – spørsmålet om skyld innad det jødiske miljøet?

Episoden som hendte i 1921, har aldri blitt forelagt i noen form for bok eller lignende om jødene som bodde i Trondheim. Hvorfor? Er det fordi det var en hendelse som ble av de fleste glemt, eller lå det en iboende skam i at noe så traumatisk som et selvmord av en tenåringsjente, kunne hende innad det jødiske lokalmiljøet? Kan hendelsen gi et innblikk i en aktiv måte å glemme en traumatisk hendelse innad lokalmiljøet på, slik som Rottmann-hendelsen ble glemt gjennom å ikke ville assosieres med han på bakgrunn av hans jødiske identitet; ville Kagan glemmes fordi det var en svikt fra lokalmiljøet? Dagsposten insinuerer et aspekt ved saken som gir inntrykk av hvordan det jødiske miljøet i byen ble anklaget for å ha vært delaktige i dødsfallet, gjennom en form for neglisjering.

*Tiltrods for at der findes femti jødefamilier her i byen, hvorav flere er velstaaende, lot det til at bli vanskelig at finde nogen som vilde ta sig av hende. Dette gjorde et dypt inntrykk paa Sonja og hun ymtet ofte noget om at det var bedst hun tok livet av sig.*²⁴⁴

Det er viktig å stille spørsmålet om hva en avis prøver å si, gjennom fortellingen det presenterer. Avisen antyder sterkt at en av hovedårsakene til at Sonja tok livet sitt, var denne mangelen på velvilje og ønsket om å bli tatt vare på av en annen jødisk familie. Dette tiltross for at som avisen påpeker, det var nok av familier med god nok økonomi som kunne ta vare på henne. Avisen gir et inntrykk som var veldig vanlig i offentlighetens bilde på jøder, om at deres rasefelleskap og felleskap gjennom religion var annerledes enn andre felleskap. Det jødiske felleskapet var særegent og mer knyttet sammen, innad det jødiske felleskapet lå en større forventning om å være behjelpelige ovenfor hverandre enn i «normale» felleskap som storsamfunnet representerte. Denne forventningen hadde i noen tilfeller en antisemittisk kvalitet ved seg, der hvor det jødiske felleskapet sto utenfor alle andres for å motvirke resten av samfunnet. Slik som Norges mest kjente antisemitt Eivind Saxlund bemerket i en

²⁴² Folketidende, «Sprunget i elven», 10. februar 1921.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Dagsposten, «et trist barnedrama», 10 februar 1921.

æreskrenkelsesrettsak i 1923, ved spørsmålet om jødene hadde noen gode egenskaper svarte Saxlund: «Selvfølgelig er de i besiddelse av mange gode egenskaper; de er f.eks meget hjelpsomme mot hverandre».²⁴⁵

Var det urettferdig av avisen å legge et slikt ansvar over på det jødiske miljøet i Trondheim, at deres manglende velvilje var blant en av faktorene som gjorde at Sonja bestemte seg for å ta sitt eget liv? I aller høyeste grad. Tatt i betraktning at den insinuerte manglende velviljen var basert på en stereotypisk fremstilling og forståelse av det jødiske felleskapet, samt den generelle krenkelsen i å bli lagt skyld på for et selvmord. Likevel er det interessant å kunne følge fortellingen som avisen påstår har funnet sted, nemlig at hvorfor var det så vanskelig for det jødiske miljøet å ta et tak for å ta vare på Sonja? Når det trossalt fantes mange nok familier som kunne tatt initiativ. Det fantes allerede nok av godvilje blant jødene i byen når det gjaldt å hjelpe hverandre, til dels ovenfor mennesker som sto utenfor menigheten som Max Wulf Rottmann. Samt at Sonja Kagan var jo blitt tatt vare på av en jødisk familie, så hvorfor «stoppet» hjelpen ved Dworsky familien? Var det virkelig ingen som hadde plass til en 14-år gammel pike? Det er vanskelig å si. Kunne det være en mulighet for at selve hendelsen, handlet om en større splittelse innad det jødiske miljøet? At den manglende velviljen om å hjelpe var på bakgrunn av Moses Kagan, som trossalt var en splittende skikkelse innenfor de ortodokse delene av det jødiske miljøet i Trondheim samt hadde kanskje brent en del bruer ovenfor styret i DMT. Ville ingen påta seg ansvaret pålagt dem av en jødisk innbygger, som hadde skapt antagonisme innenfor de konservative kretsene innad det jødiske miljøet. Disse spørsmålene vil sannsynligvis gå ubesvarte i all fremtid, men det er ingen tvil om at de samme spørsmålene ble stilt av storsamfunnet i Trondheim og at disse spekulasjonene kan ha skapt en ryktestorm i byen med antisemittiske undertoner.

På dagen Sonja Kagan ble begravet, følte hennes bror Moses Kagan nødvendigheten for å skrive et lengre innlegg i Dagsposten 16. Februar, om hvordan han forholdt seg til hele tragedien. Spesielt rettet han oppmerksomhet mot å opplyse leseren om at hun ikke tok livet sitt på grunn av Dworsky-familien sin behandling av henne. Motivasjonen i Kagans egne ord var: «Jeg mente det var min pligt at gi opplysning om dramaets virkelige aarsak».²⁴⁶ Kagan føier seg inn i fortellingen avisene hadde skrevet tidligere:

²⁴⁵ Saxlund, *Rettsaken om Jøder og gojim* (Kristiania: J.AASS Forlag, 1923), 32.

²⁴⁶ Dagsposten, «Sonja Kagan», 16. februar 1921.

naar et barn er i en slik tilstand som lille Sonja var, og hun blev nødt til å skilles fra Fru Dworsky som hun elsket, var det ikke underlig at hun saa trist paa fremtiden. Saa valgte hun at dø ...²⁴⁷

Kagan fortsetter ytterligere i sørgemeldingen sin, med å oppklare for leseren spørsmålet om Dworskyenes ansvar i det hele:

Var hun kanskje ikke fornøiet med sin pleiemor, Fru Rebekka Dworsky? Aa kjære læser, om du visste hvor meget fru Dworsky gjorde for hende, hvis du visste hvor meget hun ofret for lille Sonja! Hun var ikke bare hendes pleiemor, hun var som en virkelig mor, for hende. (...) Hun (Sonja) var hysterisk og derfor vanskelig at ha med at gjøre. Intet menneske kan forestille sig det taalmod, hvormed fru Dworsky tok sig av hende. Alle hendes urimeligheter møtte hun med smil.²⁴⁸

Moses Kagans «plikt» som han selv kaller det for å oppklare saken, er i seg selv et interessant moment i sakens forløp og ettermæle. Det finnes ikke noen kilder som kan antyde at det fantes en tanke om at Dworsky familien var skyldige på noen måte i Sonjas dødsfall. Men det kan være liten tvil om at Kagans motivasjon og vilje til å skrive et såpass oppklarende avisinnlegg kunne ha vært på bakgrunn av en ryktestorm som foregikk rundt om i offentlighetens diskurs. Hvorfor var det viktig for Moses Kagan å stille spørsmålet ved Sonjas forhold til Rebekka Dworsky? Var det fordi Moses gjentar et spørsmål han selv har hørt blitt stilt rundt omkring, kanskje til og med blant andre jødiske innbyggere? Kagans insisterende tone gir inntrykket om at det fantes fra hans side en nødvendighet for å «renvaske» dem for et ansvar. Muligens, var det også et ansvar Kagan følte for å oppklare for resten av den Trondheimske offentligheten, at det ikke var det jødiske lokalsamfunnets feil heller og at separasjonen fra Rebekka Dworsky var hovedårsaken bak selvmordet og ikke som avisen spekulerer i at sorgen over å bli forlatt av det jødiske miljøet tok livet av henne. Denne nødvendigheten Kagan gav uttrykk for rundt hans søsters skjebne, sier litt av hvert om hva slags ord, rykter og tanker som ble spredt rundt i det jødiske miljøet og muligens også Trondheims offentlighet i kjølvannet av tragedien.

«Sonja Kagan-saken» var en unik hendelse i det jødiske miljøet i Trondheim. Der et medlem og tidligere språklærer innad den mosaiske menigheten, dro til Russland for å redde lille-søsteren sin og som han beskriver det selv «ofret jo alt for at bringe hende fra Russland til det

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid.

gjestfri Norge.»²⁴⁹ I pressen ble 14-åringens selvmord sett på som det jødiske miljøets ansvar for å ta vare på andre jødiske som ankommer byen og deres mangel på velvilje i å ta vare på jenta. Enda tydeligere kan Sonja Kagans dødsfall gi et innblikk i en veldig lite omtalt sak i jødernes historie i Trondheim på 1920-tallet, som presenterte en utfordring for det jødiske miljøet i byen ved at saken fikk innslag av antisemittiske undertoner ved seg.

5.3 Integrasjon som respons på antisemittisme?



Hirsch Komissar (1887-1942) og Marie Komissar (1893-1961) hos fotograf Fredrik Hilfling-Rasmussen, 1. Juni 1916 i Trondheim.²⁵⁰

Innad det jødiske miljøet i Trondheim, fantes det nok ulikheter mellom de forskjellige medlemmene. Iløpet av 1920-tallet var ble stadig flere av en ny generasjon jødiske født eller vokst opp i byen. De var nordmenn og ikke de «fremmede» med tydelig språkbarriere som skilte dem fra øvrigheten. Denne mengden med jødiske beboere, som nå var den første generasjonen av nordmenn på lik linje med andre Trondheimere foruten sin religion, representerte en større grad av assimilasjon som hadde begynt å føre sitt preg over det jødiske miljøet. Et eksempel på dette er Marie Wolfsohn, senere gift med Hirsch Komissar.

²⁴⁹ Dagsposten, «Sonja Kagan», 16. februar 1921.

²⁵⁰ NTNU Universitetsbibliotek, «Komissar og Frk. Wolfsohn». Del av Hilfling-Rasmussens samling av fotografier fra Trondheim.

Marie var født i 1893 i Trondheim i Kirkegaten 69, som datter av Berta og Hillel Wolfsohn. Foreldrene var en av de første jødene som slo seg ned i Trondheim og drev en butikk i Krampungata i Nerbyen. Hennes foreldre kom som de fleste av de første jødene i Trondheim fra Suwalki i det polske guvernementet. Svært unikt i forhold til sine foreldres jødiske opphav og sedvane blant andre familier, ble Maries utdanning svært prioritert og lagt vekt på i hennes familie. Hun var i det enorme mindretall da hun på 1910-tallet tok examen artium ved Trondheim Katedralskole og senere studerte jus i Oslo. I Oslo ble hennes tidlige tegn som den «nyere generasjonen» av jødiske innbyggere i Norge eksemplifisert, da hun forelsket seg i en medstudent av ikke-jødisk opphav og forelskelsen ble ifølge hennes sønn Gerson Komissar direkte motarbeidet: «forholdet til ham ble ødelagt av begge familiers holdninger».²⁵¹ Muligheten for å ha et «blandingsekteskap» var uønsket både fra ikke-jødisk og jødisk hold. Det var sannsynligvis ikke Maries første møte med holdninger med antisemittiske holdninger i seg, og det var i alle fall ikke det siste oppgjøret hun kom til å ta mot det.

Hun flyttet tilbake til Trondheim og giftet seg i 1916 med mannen hun antagelig allerede kjente ifra studiedagene i Oslo noen år tidligere. Hirsch Komissar hadde på sin side endt opp i Trondheim slik flere andre på grunn av den vanskelige situasjonen som oppsto for russiske jøder under første verdenskrig og revolusjonen. Han var som handelsreisende med båter fra Russland «strandet» i byen og ble gradvis mer kjent med handelsstanden i byen. Denne historien har sine problemer riktignok, fordi den er ifølge forfatteren ikke spesielt klarlagt, men heller bare at det var den forklaringen man satt igjen med i ettertid.²⁵²

Hirsch Komissars vei inn i handelsborgerskapet kan ha fulgt i den antisemittiske tradisjonen fra flere land om å bli utestengt jødiske fra andre profesjoner enn handel. Han hadde fått en svært høy utdanning innen tekniske fag fra utlandet, og forsøkte i Trondheim å få nytte for elektroingeniør utdannelsen fra Tyskland. Den sosiale segregeringen som kjennetegnet den eldgamle tradisjonen om at jødiske ikke fikk arbeide i andre yrker enn handel, fikk i praksis en forlengelse da Komissar søkte om å bli tatt opp ved NTH i 1928. Ved høyskolen ble han avslått. Juryen bestod av et utvalg professorer ved høyskolen, som inkluderte fremtidig undervisningsminister i Quisling regjeringen Ragnar Schanke, mannen som tidligere nevnt i teksten ignorerte Aron Mendelsohns bønn fra fangenskap om reise til Sverige.²⁵³ For to av de jødiske innbyggerne fra Trondheim, Hirsch Komissar og Aron Mendelsohn var det på to helt

²⁵¹ Jødisk Museums arkiv, A-2805. *En kort familiehistorie Maja og Hirscka Komissars liv i Trondheim 1916-1945 – Fortalt av Gerson Emanuel Komissar.*

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid.

ulike historiske perioder og situasjoner, ingen hjelp å få ifra den mektige antisemitten Ragnar Schanke.

Menighetens overhengende autoritet på både religiøse spørsmål ble også kritisert av både Hirsch og Marie. Deres mening gjaldt blant annet innenfor DMT sine religiøse kvalifikasjoner. Imotsetning til København og Stockholm der forstanderne var utdannede innenfor jødedommens skrifter og dogmatikk, var det ikke lignende kvalifikasjon når det gjaldt menigheten i Trondheim. Dette førte til utilfredshet, når det kom til svar på forskjellige spørsmål av religions-filosofisk grad.²⁵⁴ Marie og Hirsch representerte en del av den jødiske diasporaen i Trondheim som gjennom høyere utdanning og iboende kosmopolitisk borgerlighet i sin identitet, forholdt seg til andre enn religiøse grupperinger innad i byen.²⁵⁵

Hirsch og Marie skilte seg ut fra de fleste andre jødene i Trondheim, gjennom begges tilhørighet til de mer borgerlige sidene av samfunnet ved kultur og oppfattelsen om verden rundt dem. De var religiøse mennesker, som gradvis begynte å tilhøre mer liberal tenkning ovenfor religionen som personlig anliggende. Hverdagen var mindre preget av ortodoks jødisk religion fullt så mye som den var for mer dedikerte jøder i Trondheim. Denne sosiale og kulturelle integreringen var ikke unik innen det jødiske miljøet i Trondheim, som på denne tiden ifølge flere av intervju-objektene til Jon Reitan fra 2000 opplevde en gradvis mer avslappet holdning til ortodokse-skikker innad familiene enn tidligere, selv om det ikke gjaldt alle.²⁵⁶ Det fantes ikke noen tvang innad det norske samfunnet om å integrere seg og slik belyst tidligere var det flere tilfeller der hvor jødiske barn fikk spesiell behandling på bakgrunn av sine religiøse overbevisninger, men som Einhart Lorenz påpeker kan denne gradvise integreringen også ha bakgrunn i å motsette seg antisemittisme. Fra Tyskland på 1800-tallet fantes en tro om at en måte å motarbeide antisemittisme fra de jødiske var gjennom gradvis integrering i storsamfunnet. Var dette en taktikk for noen jøder i Trondheim, som muligens så på å holde seg innad de ortodokse kretsene var å gjøre seg fremmedgjort fra storsamfunnet og at å på egne premisser integreres var en respons mot antisemittisme? Var det viktig for Marie og Hirsch å la barna sine vokse opp med et avslappet forhold til ortodoks jødedom, fordi det bedret deres fremtidige forutsetninger for utdanning og livskvalitet generelt?²⁵⁷ Kan sosial og kulturell integrering for noen jøder i Trondheim ha funket på 20-tallet som en slags moderne og sekulær konvertering? I Marta Gjernes studie av det jødiske

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Jødisk Museum Trondheim arkiv. *Intervju med Gerson Komissar av Jon Reitan*, 31.10.2000.

²⁵⁷ Lorenz, *Jødernes historie*, 254.

samfunnet i Kristiania fra 1851-1942, har karakterisert den jødiske minoritetens møte med storsamfunnet som å være en strategi som la fokus på «varsom integrering», i motsetning til assimilasjon. Denne prosessen involverte blant annet å integrere seg gjennom «borgerlige idealer» og utdanning, der resultatet skulle være å bli norske jøder for å fjerne det fremmedgjørende stemplet.²⁵⁸

5.4 Schächtning-saken

*Et slikt forbud vilde være næsten det samme som at forby jøder at opholde sig her i landet.*²⁵⁹

Den 11. Januar 1926 ble forstanderen i DMT Chaim Hirsch intervjuet av Dagsposten. Saken gjaldt den jødiske slaktemetodens potensielle forbud. Forbudet var et resultat av en debatt som hadde pågått i lengre tid i den norske offentligheten, rundt om hvorvidt slaktemetoden burde forbys eller ikke på bakgrunn av argumentet om dyrevelferd. Mediestormen rundt DMT og det jødiske miljøet i Trondheim begynte den 5. Januar da Trondhjems Adresseavis lik Dagsposten, ønsket å få en kommentar fra Hirsch om hvordan DMT sto bak saken og hva som måtte gjøres. Hirsch var enda usikker på hvordan DMT i Oslo og Trondheim skulle samarbeide med de andre skandinaviske trossamfunnene imot schächtning-forbudet, men at «der maa gjøres noget, er sikkert nok».²⁶⁰ I tillegg valgte Hirsch på vegne av tidligere eksempler på forbud i andre land å gjøre et poeng om den påståtte «dyrevelferden» som sto bak argumentet om brutaliteten i slaktemetoden. Foruten Norge, var det flere ganger en diskusjon innad Riksdagen om slaktemetoden skulle forbys og den var blitt forbudt både i Sveits og i Finland, men ifølge Hirsch ble forbudet fjernet fordi «det videnskabelig bevistes at schächting er den mest humane maate at avlive et dyr paa.»²⁶¹

Den religiøse slaktemetoden var for de ortodokse jødene i Trondheim en svært viktig del av den religiøse hverdagen. I korte trekk oppsummerte forstanderen i DMT dette poenget til Dagsposten, der han motsatte seg argumentet om at jødedommen kunne gå vekk fra praksisen.

²⁵⁸ Snildal, *An antisemitic slaughter law?*, 309-310.

²⁵⁹ Dagsposten, «Jøderne og schächtningen». 11. Januar 1926.

²⁶⁰ Trondhjems Adresseavis, «Blir schächtingen ikke forbudt?». 5. Januar 1925.

²⁶¹ Ibid.

Næst sabbarbestemmelserne (...) er bestemmelserne om Schächtning de strengeste i vor religion. De er saa strenge at de ikke bare forbys oss at spise kjøt som ikke er schächtet, vi har ikke engang lov til å spise schächtet kjøt som er kommet i berøring med almindelig slaktet kjøt.²⁶²

Tiltross for mobiliseringen av menighetene både i Trondheim og i Oslo, samt en uttalt støtte fra de andre menighetene rundt om i Skandinavia, ble den religiøse vektleggingen av Schächtning ignorert eller lagt til side av flere debattinnlegg. Et av disse debattinnleggene, som var i direkte respons til Chaim Hirsch sitt innlegg kom fra Oskar Steen som introduserte seg i sitt innlegg som å ha vært til stede under flere jødiske slakterier i løpet av fire år. Steen benyttet seg av en visuell forklaring for å gjøre sin sak klar for leseren om at den jødiske slaktemetoden var dyreplageri. Steens morbide beskrivelse av slaktemetoden i praksis inneholdt «dyret» som ved flere tilfeller var blitt såpass skadet av fall at det ble «brokket et horn» og ved kuttet over strupen hadde Steen observert til sin forskrekkelse at: «Dyret har altså under hele denne lange akt følt smerten og angsten ved behandlingen».²⁶³ Steen konkluderte sitt groteske innlegg med en appell til rasjonaliteten og moderniteten som sto i motsetning til den jødiske slaktemetoden: «Som fagmann har jeg det bestemte, inntrykk at schächtningen er barbarisk og dårlig passer i vår opplyste tid.»²⁶⁴ Steen appellerte også til den større mengden bønder ute i distriktene gjennom leserinnlegget sitt. Ved utsagnet «våre dyr» mente han det som en samlende betegnelse for alle bøndene som en gruppe og at dyrene ikke måtte bli solgt til jøder, på bakgrunn av bøndenes ønske om den beste behandlingen for sine egne dyr. Innlegget anvender i tillegg retorikk som var ment å formidle en fremmedfrykt, der hele innlegget kunne like godt vært en allegorisk alludering til at hva som helst ikke skulle blitt overlatt til jødene.

Debatten om slaktemetoden var en sak som siden 1890-tallet hadde spredt seg rundt om i Norge og ønsket å forby den religiøse slaktemetoden Schächtning til jødene, fordi det ifølge motstanderne av metoden var dyreplageri. Det som på utsiden virket som en diskusjon om dyreplageri ført an av veterinær og dyrebeskyttelsesforeninger, utviklet seg utover tiårene til å bli en mer omfattende sak der først og fremst bondepartiet og den tilhørende bondepressen på Østlandet og i Trøndelag benyttet antisemittisk retorikk og på den måten mobiliserte agitatorer som ikke hadde dyrenes velferd som prinsipiell agenda.²⁶⁵ Fra 1926-1930 fikk debatten

²⁶² Dagsposten, 11. januar 1926.

²⁶³ Nidaros, «Schächtningen i Trondheim». 16. Januar 1926.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Snildal, *An antisemitic slaughter law?*, 63

intensivert dekning i forskjellige aviser rundt om i landet, hovedsakelig de to byene der en jødisk menighet fantes; Oslo og Trondheim.

Selv om spørsmålet om forbudet på slaktemetoden allerede oppsto århundret før, fikk den nyere relevans for samtiden i møte med paranoide forestillinger om den internasjonale jødiske innflytelsen, spesielt manifestert gjennom «bolsjevikjøden». Denne frykten som var vanlig i avisene og har tidligere blitt eksemplifisert gjennom Rottmann-saken og Hans Bell sine leserinnlegg i Trondheim, gjorde at fremmedfrykten og mobilisering rundt innvandringsrestriktiv politikk oppsto både innenfor og utenfor Stortinget. Det er i denne konteksten at slaktemetoden må forstås som et vedtak med mange forskjellige politiske synspunkter og agendaer knyttet til seg, alt fra dyrevern til antisemittisme.²⁶⁶

Dette ordskiftet som foregikk innad avisdebatten, ble også lagt merke til av det jødiske miljøet i Trondheim og gjorde at forekomsten av motsvars innlegg ble svært vanlig fra flere jødiske aktører både innad og utad styret i DMT. En av hovedgrunnene til at de jødiske deltok i avisdebatten, var fordi i motsetning til de fleste andre forekomster av antisemittisme innad Trondheims pressen var det basert på fordømmelse av den forestilte «jøden» eller konspirasjonsfrykt som ikke var rettet spesifikt mot selve trossamfunnet og sine medlemmer. Det å bli direkte utsatt for anklager, fordømmelser og påståelige bemerkninger om deres religion, ble trolig møtt med sorg og indignasjon av flere jøder i Trondheim. En av dem var Marie Komissar, som i hennes egne ord var blitt påvirket av debatten i avisen:

*Da jeg hadde læst specielt et indlæg og jeg la avisen fra mig, følt jeg mig sterkt krænket, saa krænket at jeg maatte spørge mig selv om dette kunde være skrevet i vort frie oplyste Norge. – Smudspropaganda! Det er det rigtige ord her.*²⁶⁷

Ifølge hennes sønn Gerson Komissar i intervju med Jon Reitan, var hans mor Marie i mer liberal enn de fleste andre medlemmer av DMT i Trondheim og lite «toraloyal».²⁶⁸ på et tidspunkt i 1928/1929 i midten av debatten rundt Schächtningen ble familien deres tildelt straff med bakgrunn i å ikke ha betalt medlemskontingenten til trossamfunnet. Straffen var at familien ikke fikk ta del i utdelingen av schächtet-kjøtt fra slakteriet.²⁶⁹ Tilsynelatende virker det som noe ironisk at Marie Komissar var en entusiastisk forkjemper mot forbudet når de ikke var engasjert

²⁶⁶ Snildal, *An antisemitic slaughterlaw?*, 164-165.

²⁶⁷ Trondhjems Adresseavis: *Schächtning-spørsmålet*. Tirsdag den 16. februar 1926.

²⁶⁸ Jødisk Museums arkiv, A-2805. *En kort familiehistorie Maja og Hirscka Komissars liv i Trondheim 1916-1945 – Fortalt av Gerson Emanuel Komissar*.

²⁶⁹ Ibid.

på bakgrunn av ortodokse plikter. Årsaken for engasjementet, lå i oppfatningen om at hele sakens grunnlag lå i antisemittisme og at forbudet symboliserte gjennomslagskraften til en antisemittisk bevegelse i Norge.²⁷⁰

Den 16. Februar fikk publisert sitt motsvar der hun ved siden av de polemiske innslagene mot forskjellige skribenters manglende kunnskap om jødedommen, la frem den historiske debatten om slaktemetodens forbud i Tyskland og Sveits og hvorfor de antisemittiske appellene mislyktes der. Mot slutten av innlegget appellerte hun til religiøs toleranse og fornuft:

Nu er altsaa Schächtnings-spørsmålet blit aktuelt Norge. – Den norske regjering skal ta emnet op til behandling i nærmeste fremtid. Indtil den tid tror jeg det klokeste er at begge parter, baade de som er for og imot schächtningen, slaar sig til ro. Efter min ringe mening er al avisdiskussion helt nytteløs, og bidrar kun til at skape ondt blod paa begge sider av kampfronten.²⁷¹

Den kampfronten som Marie Komissar nevner mot slutten var en veldig reel front, i den forstand av bønder og avispressen som mobiliserte antisemittisk retorikk rettet direkte mot jødene rundt om i Norge. I Trondheim derimot, var denne fronten mer sparsom når det kom til forekomsten av antisemittiske meningsinnlegg. Oskar Steen sitt innlegg kan vanskelig bedømmes som et helhetlig antisemittisk innlegg, men heller å ha inneholde referanser og undertoner som kan relateres til en agenda bestående av antisemittisme og fremmedfrykt. Hvordan var så debatten fremstilt i Trondheim og hva slags antisemittiske uttrykk havnet på trykk?

Den mest antisemittiske avisen i Trøndelag, Namdalen utrykte den 19 august 1927 i artikkelen «I slavelænker» sin frustrasjon over at Stortinget enda ikke hadde fått behandlet ferdig vedtaket og håndhevet forbudet. Avisen lik bondepartiet på Stortinget dro en parallell mellom forbudet og «den internasjonale jøden» og at grunnen til at forbudet enda ikke var ferdig behandlet, lå i krefter fra utlandet:

(...) at vi maa se vore husdyr pint eil-døde (?) av jødiske indflyttere, uten at kunne røre en finger, fordi jøderne har kjøpt sig til en sterk politisk magt i andre land.²⁷²

Den eneste Trondheims avisen som på lik linje med Namdalen førte antisemittiske argumentasjon angående slakteforbudet, var Nasjonalbladet. Foruten denne avisen var det

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Trondhjems Adresseavis, *Schächtning-spørsmålet*. 16. februar 1926.

²⁷² Namdalen: *I slavelænker*. 19.08.1927.

tilsynelatende ingen aviser i Trondheim som gav debatten noen særlig oppmerksomhet og den oppmerksomheten som ble satt på trykk kom fra individuelle meningsinnlegg slik eksemplifisert tidligere, der et fåtall av dem kom med antisemittiske meninger utenom bønder og tilknyttede bondebevegelsen utenfor Trondheims grenser. Ifølge Snildal kan dette gi et inntrykk av at debatten for det meste var dominert av jødiske og andre aktører som var negative angående forbudet. En mening signert J.A Thorbjørnsen som ble publisert 3. Februar 1926 for eksempel, mente at Norge holdt på å bli tatt over av antisemittiske krefter, eksemplifisert gjennom Eivind Saxlund og Martha Steinsvik deltakelse i debatten.²⁷³ Den jødiske deltakelsen i debatten i Trondheim kan tyde på en større toleranse og at jødene som bodde i Trondheim var ansett som en integrert lokalbefolkning som fikk mer lov til å delta i debatten enn i andre deler av landet, dette kan også bli påpekt gjennom den mer polemiske retorikken som ble ført både innad og utad styret i DMT.²⁷⁴

Strategiene fra det jødiske miljøet mot bekjempelsen av det antisemittiske som kom fram i Schächtning-debatten kom ikke utelukkende gjennom ved deltakelse i den offentlige debatten, men også å henvende seg direkte til stortingspresidenten Ivar Lykke som selv var fra Trondheim. Ifølge Snildal ble Lykke henvendt av både Samuel Brändhandler og Bernard Dworsky om å få fjernet forbudet som plutselig ble annonsert i desember 1925. Henvendelsen gjorde at Lykke skrev et brev til statsministeren Sigurd Mowinckel der han beskrev forbudet som å være en overdreven handling.²⁷⁵ Hendelsen gir et inntrykk av at det jødiske miljøet i Trondheim var til en såpass tilstrekkelig grad en integrert aktør i samfunnet, at de følte seg komfortable med å henvende seg direkte til politikerne og ikke utelukkende gjennom meningsinnlegg for å påvirke den offentlige oppfatningen.

5.4.1 Forbudet og følgene

*Probably the greatest blow to this orthodox Jewish community was a bill prohibiting "shehitah".*²⁷⁶

Forbudet mot Schächtningen som ble håndhevet fra 1. Januar 1930 kom som en stor sorg trossamfunnet i Trondheim. En minnestund ble holdt i menigheten og følgende som kom med forbudet var enorme.²⁷⁷ Livet ble betraktelig vanskeligere for de ortodokse medlemmene av

²⁷³ Nidaros. *Jødeslaktning*. 3. Februar 1926.

²⁷⁴ Snildal, *An antisemitic slaughter law?*, 198

²⁷⁵ *Ibid*, 197.

²⁷⁶ Jødisk Museum Trondheim arkiv. A-2943. *David Brandhandler forteller om sin barndom i Trondheim*, 5.

²⁷⁷ Snildal, *An antisemitic slaughter law?*, 303.

menigheten, der en mer grundig undersøkelse av hvordan hverdagslivet for jødene i menigheten er et fremtidig tema for forskning. Utefra de få kildene tilgjengelige som inkluderer Samuel Brandhändler sin sønn David, kan man anta at forbudet hadde stor innvirkning på det jødiske miljøets hverdagsliv og oppfatning om sikkerhet mot statlige initiativ på å begrense deres religion. David Brandhändler var i en posisjon som en kilde med et partisk inntrykk selvsagt, både som jødisk fra Trondheim, men også som sønn av forstanderen som var en viktig aktør i menigheten i over 30 år. I en email fra 2003, over 60 år etter forbudet var inntrykket hans at:

This Bill (vedtaket om forbudet) was one of the deciding factors for the departure of the Brandhändler family to this country (USA).²⁷⁸

Brandhändler gav også forbudet av Schächtning noe av skylden for at hans familie flyttet til USA på midten av 20-tallet. Brandhändler gir en tydelig bemerkning om hvor mye etter hans eget minne og bedømmelse denne saken hadde for familiens opphold i Norge. Han var kanskje litt for ivrig på å gi forbudet betydning da han ble intervjuet over 60 år etterpå. Det er også vanskelig å vite hvor mye forbudet hadde med emigreringen å gjøre, med tanke på at avisene melder Brandhändlers emigrering til USA flere år før Schächtning blir forbudt og blir i tillegg bedt om å komme tilbake til Trondheim for å være behjelpelig DMT i å få forbudet å ikke bli vedtatt. På den andre siden er det vanskelig å argumentere imot at David kan ha et godt poeng i at selve atmosfæren rundt Schächtning gav inntrykk om et statsapparat villige til å juridisk pålegge jøder forbud, og at det gjorde emigrering fristende.

Kapittel 6: Konklusjon

Antisemittismen som kunne forekomme i hverdagen til de jødiske innbyggerne, var et mangfoldig og komplekst uttrykk. Det ble uttrykt både i offentligheten ovenfor de jødiske innbyggerne, men også indirekte gjennom strategier som å nekte å handle i butikkene deres. Flere aktører som bodde innad Trondheim agerte i tillegg mot det jødiske miljøet, gjennom å utrykke mistenksomhet, xenofobi og i noen tilfeller direkte aggressiv antisemittisme. Tiltross for hverdagsrasismen og holdningene som jødene aktivt måtte forholde seg til, eller i det minste ta et valg om å forholde seg til, var det jødiske miljøet i Trondheim i stor grad integrerte innbyggere kort tid etter de første innvandrerne ankom. Det Trondheimske storsamfunnet hadde

²⁷⁸ Jødisk Museum Trondheim arkiv. A-2943. *David Brandhandler forteller om sin barndom i Trondheim*, 5.

på flere måter et forhold til de jødiske innbyggerne i Trondheim. Kristne barn gikk på skole med jødiske barn og deres sosiale kretser var for flere av de jødiske innbyggerne i stor grad bestående av mennesker utenfor trossamfunnet. Mesteparten av jødene som ankom Trondheim, behersket storsamfunnets morsmål og dermed gir et inntrykk av å ikke ha en strategi om å holde seg utelukkende innad familiære religiøse kretser. Tiltross for at jødene i Trondheim ikke ble i stor grad ekskludert eller omtalt negativt i mediene, var flere eksempler på hverdagsrasisme og antisemittisme i forestillingen av jødene som bodde i Trondheim fra storsamfunnet. De originale jødernes bosetning i Nerbyen inneholdt konnotasjoner og paralleller på folkemunne til ghetto-samfunn i Øst-Europa, oftest assosiert med urenlighet og fattigdom. I tillegg spredte den trondheimske offentligheten rundt seg med ryktestormer, anekdoter og vitser om det jødiske miljøet med antisemittiske undertoner. Tiltross for at strategien fra menigheten og dens medlemmer som oftest var å forkynne toleranse, hardnakkethet og samhold, var det ikke alltid tilfellet at det ble gjennomført i praksis.

I flere av samfunnslagene var det oftest basert på et klasseforhold både utenfor og innad menigheten. Der hvor tiltross for at forskjellige jødiske familier tilhørte «på papiret» samme trosfelleskap og dermed inngikk i en gruppe som på en stereotypisk forventning skulle hjelpe hverandre mer enn det de gjorde ovenfor folk som var utenfor menigheten. Så finnes det flere eksempler på dette som skaper et mer nyansert bilde. Både på hvordan jødene oppfattet seg selv som en del av en større offentlighet eller at innenfor sitt lille lokale miljø var det store ulikheter mellom de styrende medlemmene og resten. De jødiske innbyggerne i Trondheim var lik de aller fleste, en gruppe med individualitet og unike samfunnsroller innad seg. Hver og en hadde forskjellige måter å assosiere seg med det trønderske majoriteten, om det enten var gjennom å gjøre seg aktiv i samfunnsdebatter, assimilering gjennom ekteskap eller skoler, så fantes det nyanser og mangfoldighet innad det jødiske miljøet i Trondheim. Slik Einhart Lorenz kommenterer i forordet sitt i *Jødernes Historie i Europa*:

Også selve forståelsen av jødedommen, den religiøse praksisen og den egne identiteten, er langt fra konfliktfri og innebærer svært ulike posisjoner. Ved å henviser til ulike retninger innen den religiøse og sekulære jødedommen, ulike identiteter, mangfoldet innen sionismen, klasseforskjellene og så videre, vil det bli tydelig at påstanden om «jødene» som en homogen masse er en konstruksjon uten forankring i virkeligheten.²⁷⁹

²⁷⁹ Lorenz, *Jødernes historie i Europa*. 2020: 11.

De jødiske innbyggerne i Trondheim var mennesker lik alle andre. I et hverdagsliv full av forskjellige roller og identiteter. DMT og deres medlemmer fant tilhørighet innad trossamfunnet som jøder, men også som felleskap av mennesker som ofte hadde opplevd samme minoritetsopplevelse både før og etter de kom til byen. Ovenfor både seg selv og ovenfor andre, var de jødiske innbyggerne i Trondheim og den senere første generasjonen av jøder fra Trondheim, representanter for identiteter som gjaldt storsamfunnets syn på dem som jøder, samfunnsaktører og aktører innenfor sin egen menighet, familie og lignende. Denne avhandlingen har i stor grad tatt for seg hvordan det jødiske miljøet håndterte konflikter som oppsto innad sitt eget forhold mellom medlemmer og styret. Et annet aspekt som har vært nyttig å analysere og drøfte var hvordan det jødiske miljøet reagerte på en som kom utenfra. Utenfra i det aspektet at Max Wulff Rottmann ikke tilhørte enten deres religiøse tro eller ønske om å leve i fred og ro i Trondheim, innenfor lovens rammer. Tiltross for både Rottmanns manglende medlemskap i både DMT og angivelig fikk tyn fra Aron Mendelsohn og dermed sannsynligvis flere være gift med en kristen dame, så mottok Rottmann hjelp fra menigheten i både penger og arbeid. Det jødiske miljøet i Trondheim, var lik de andre minoritetssamfunn som på flere måter lever på kanten med resten av offentligheten, en balanse som må ivaretas gjennom å unngå negativ omtale eller at egne domfeller gjør det. Dette er et ønske, en verdi og et mantra som man kjenner til altfor godt i dag. Ønsket om å ivareta en tilfredshet i storsamfunnets øyne, fordi trusselen om spredningen av fordomsfulle tanker på vegne av en trosfelles handlinger og lignende er nærliggende. Strategien fra det jødiske miljøet i Trondheim var som oftest enten taushet, ekskludering eller å ta aktivt oppgjør, avhengig av situasjonen og hva som sto på spill. Emansipasjon og integrering var ikke en frihet fra antisemittisme og forskjellsbehandling. Holdningene og fordommene speilet hvordan jødiske innbyggere ble behandlet annerledes enn den «gjengse» innbygger gjennom et rasistisk og anti-religiøst utgangspunkt. Slik som har blitt belyst gjennom denne undersøkelsen, gjorde disse forekomstene de jødiske borgerne mer ufri i praksis, mer ufri i hvordan de i praksis kunne utfolde seg selv i offentligheten. Hvordan de kunne oppføre seg i møte med storsamfunnet, i forhold til andre skolebarn, kolleger, kunder, professorer og etter 1. Januar 1930 hvordan de kunne utøve sin egen religion.

Denne dikotomien mellom emansipasjon i lov og i praksis, som ifølge den andre generasjonen av jøder foregikk i Trondheim oppsummerer Richard S Levy slik om jødiske innbyggers utgangspunkt i Europa frem mot andre verdenskrig.

In many countries, in defiance of the law, jews were excluded from or denied advancement in the professional civil service, academia and the military.²⁸⁰

Det fantes enormt mange nyanser til menneskene som utrykte antisemittiske holdninger. Folk som Eivind Saxlund og Mikal Sylten, den sistnevnte som Kristen Brattelid har beskrevet som å inneha et «antisemitisk livsprosjekt» bør skilles fra innbyggere som i tilfeller videreførte «hverdagslige» stereotypier og fordommer, i motsetning til de assosierte seg med en organisert antisemittisk bevegelse.²⁸¹

Slike bevegelser som i Tyskland fantes ikke i Norge, men flere politiske parti, foreninger og organisasjoner samt sosiale grupperinger forfektet meninger knytte til sosiale, økonomiske og politiske utviklinger eller ståsted som inneholdt antisemittiske holdninger og motivasjoner. Det er nok her den Trondheimske antisemittismen kan falle innenfor, der den eneste lokale politiske bevegelsen som man kan argumentere for hadde et antisemittisk mantra var bondebevegelsen. For det meste var det heller inkonsekvente og situasjonsbetinget antisemittisme som fikk utløp. Disse utløpene bidro til syvende og sist med å gi den jødiske befolkningen en fremmedgjorthet og ikke sjeldent lavere sosial status enn den gjengse Trondheimsinnbygger.

Trondheim var ikke nødvendigvis en direkte antisemittisk by, slik Sarah Ragle vurderte det i 2000, det vil i det minste være et spørsmål til diskusjon. Det er i alle fall ingen tvil om at Trondheims storsamfunn og visse deler av den uttalte og oppførte seg tolerant, mens andre svært antisemittisk. Om det enten var gjennom generell forskjellsbehandling, mistenksomhet, fordomsfullhet og antisemittisme basert på eldgamle anti-judaistiske forestillinger, så var det et uttrykk som i stor grad påvirket det jødiske samfunnet i Trondheims hverdag og fikk i og for seg en ultimat legislativ manifestasjon gjennom slakteloven i 1930, som gjorde livet for de fleste ortodokse jødene i Trondheim betydelig vanskeligere og resulterte i at flere forlot det jødiske lokalmiljøet de hadde dannet, vokst opp i eller bidratt til å holde i live i Trondheim fra menighetens grunnleggelse i 1905 til 1930.

²⁸⁰ Levy, *Antisemitism*, 27.

²⁸¹ Brattelid, *Mikal Sylten*.

Litteratur og kilder

Litteratur

- Abrahamsen, David. "Jeg er jøde". Oslo: Tanum, 1935.
<https://www.nb.no/items/e8355de87d743ea8f2451347655f2dcc?page=0&searchText=jeg%20er%20j%C3%B8de>
- Adams, Jonathan, and Cordelia Hess. *The Medieval Roots of Antisemitism: Continuities and Discontinuities from the Middle Ages to the Present Day*. New York: Routledge, 2018.
- Adams, Jonathan. Hess, Cornelia. "Volcanic Archives: Towards a Direct Comparison of Pre-Modern and Modern Forms of Antisemitism". I *The Medieval Roots of*

- Antisemitism: Continuities and Discontinuities from the Middle Ages to the Present Day*, redigert av Jonathan Adams og Cornelia Hess, 3-17. New York: Routledge, 2018.
- Barnavi, Eli. (red.) *A Historical Atlas of the Jewish People – From the Time of the Patriarchs to the Present*. London: Hutchinson, 1992.
 - Bojer, Johan. *Læregutt*. Oslo: Gyldendal, 1972.
<https://www.nb.no/items/3472899b69fe091d82d1ccc76613c732?page=0&searchText=johan%20bojer%20%C3%A6regutt>
 - Brattelid, Kristin. *Mikal Sylten – et antisemittisk livsprosjekt*. Hovedoppgave. UIO. 2004.
 - Brinchmann, Jacob. *De snorrete spor*. Oslo: Aschehoug 1938. Tilgang gjennom Nasjonalbiblioteket.
<https://www.nb.no/items/8986b8a746566b2dc378b900cc3783ef?page=71&searchText=bratt%C3%B8rveita>
 - Brovold, Madelen Marie. *Jødiske motiver i norsk litteratur cirka 1800 til 1970*. Doktorgradsavhandling. UIO. 2020.
 - Bryn, Halvdan. *Menneskerasene og deres utviklingshistorie*. Olaf Norlis Forlag, Oslo 1925.
<https://www.nb.no/items/23ae35d600ce6a83d3ce1af487aa8ba1?page=0&searchText=%22halfdan%20bryn%22>
 - Christensen, Olaf Sunde. *Jøder og gojim - mottakelsen av et antisemitisk skrift fra 1910*. Hovedoppgave i historie. UIO. 1998.
 - Correll, Synne. *Likvidasjonen – Historien om holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*. Gyldendal, Oslo 2021.
 - Dahl, Hans Fredrik. *De Store Ideologienes Tid*. Vol. B. 5. Oslo: Aschehoug, 2001.
 - Danielsen, Rolf. *Trondheims Byhistorie 997-1997 – IV «En Exempelløs fremgang 1880-1920*. Universitetsforlaget. Trondheim, 1997.
 - Dingstad, Ståle. *Knut Hamsun og det norske Holocaust*. Oslo: Dreyer Forlag, 2021.

- Emberland, Terje. *Da fascismen kom til Norge*. Dreyer Forlag, Oslo 2015.
- Eriksen, Trond Berg, Håkon Harket, Einhart Lorenz, Terje Emberland, and Izabela A. Dahl. *Jødehat: Antisemittismens Historie Fra Antikken Til I Dag*. Oslo: Damm, 2005.
- Friedman, Yvonne. «*Reception of Medieval European Anti-Jewish concepts in late medieval and early modern Norway*». I *The medieval roots of antisemitism*, redigert av Cornelia Hess og Jonathan Adams, 59-73. New York: Routledge, 2018.
- Furre, Berge: "Norsk historie 1905-1940". Utg. Samlaget. 1982.
<https://www.nb.no/items/6419d2ad6549e095df4738eedd522a68?page=33&searchText=furre%20berge>
- Gjernes, Marta. *Jødar i Kristiania – dei fyrste innvandrarne si geografiske og sosialøkonomiske plassering frå 1851-1942*. Oslo, HL-senterets Skriftserie (2) 2007.
- Harket, Håkon. *Paragrafen – Eidsvoll, 1814*. Dreyers forlag, Oslo 2014.
- Helland, Frode. *Rasismens Retorikk: Studier I Norsk Offentlighet*. Oslo: Pax Forlag A/S, 2019.
- Henden, Ragnhild. «Tidlig norsk kriminalhistorie og det antisemitiske arkiv». I *Aspekter Ved Konstruksjonen Av En Minoritet 1814-1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud, 65-109. Oslo: Unipub, 2011.
- Jensen, Johan O. *Britannia hotel*. Trondheim: Britannia, 1996.
- Johansen, Per Ole. *Oss selv nærmest*. Gyldendal, 1984.
- Kaldal, Ingar. *Alltagsgesichte Og Mikrohistorie*. Vol. Nr 2. Skriftserie Fra Historisk Institutt (trykt Utg.). Trondheim: Historisk Institutt, Universitetet I Trondheim, 1994.
- Kaldal, Ingar. *Veit Og Gate: Daglegliv I Midtbyen I Trondheim 1880-1950*. Trondheim: Universitetsforlaget, 1997.
- Kirkushmo, Anders. *Trondheims historie 997-1997, Bind 5 – Vekst gjennom krise og krig 1920-1964*. Universitetsforlaget, Trondheim 1997

- Kjelland, Arnfinn, Harald Krøvel, Ola Teige, and Chalak Kaveh. *Mikrohistorie*. Trondheim: Museumsforlaget, 2020.
- Komissar, Vera. *På tross av alt*. Oslo: Aschehoug, 1995.
- Lars Lien, «... "... Pressen kan kun skrive ondt om jødene". Jøden som kulturell konstruksjon i norsk dags- og vittighetspresse 1905-1925. Doktorgradsavhandling. Institutt for arkeologi, konservering og historie. UIO. 2015.
- Lenz, Claudia. «Konstruksjon av de andre – teoretiske og historiske perspektiver». I *Forestillinger Om Jøder: Aspekter Ved Konstruksjonen Av En Minoritet 1814-1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud. Oslo: Unipub, 2011.
- Levy, Richard S. «Antisemitism». I *The Oxford Handbook of Holocaust studies*, redigert av Peter Hayes og John K. Roth, 23-39. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Lorenz, Einhart. ««Vi har ikke invitert jødene hit til landet» - norske syn på jødene i langtidsperspektiv». I *Forestillinger Om Jøder : Aspekter Ved Konstruksjonen Av En Minoritet 1814-1940*, redigert av Vibeke Moe og Øivind Kopperud, 35-53. Oslo: Unipub, 2011.
- Lorenz, Einhart. *Jødernes Historie I Europa : Fra Den Spanske Inkvisisjonen Til Mellomkrigstiden*. Oslo: Dreyers Forlag, 2020
- Maleszka, Mateusz. "Race in the City: The Reflections of Houston Stewart Chamberlain and Theodor Fritsch Rooted in German Volkism (English)." *Zapiski Historyczne* Lxxxiv, no. 3 (2020).
https://zapiskihistoryczne.pl/files/issues/9c36a3a06f15759018280efec9c7e87f_ZH_84-3_04_Maleszka_ENG.pdf (Hentet 13.03.2021).
- Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge*. Forlaget Press, Oslo 2019.
- Nirenberg, David. *Anti-Judaism – The Western Tradition*. W.W Norton & Norton Company, New York 2013

- Noreng, Harald: *Nils Kjær – fra radikal til reaksjonær*. Gyldendal, Oslo 1949.
<https://www.nb.no/items/e4af9f30a1741e65c8ab4e3c4c22d073?page=0&searchText=%22fra%20radikal%20til%20reaksjon%C3%A6r%22>.
- Reitan, Jon. *Jødene Fra Trondheim*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2005.
- Ringdal, Martin Aasbø. «Norge vokn op!»: *Syv norske aktørers fortolkning og bruk av «Sions vises protokoller» 1920-1945*. Masteroppgave, UIO 2018.
- Savosnick, Robert. *Jeg ville ikke dø*. Oslo: Cappelen, 1986.
- Saxlund, Eivind. *Jøder og gojim*. J.AASS Forlag, Kristiania 1910.
<https://www.nb.no/items/0ce14211488cb426fbb69f1a86bb07d1?page=105&searchText=j%C3%B8der%20og%20gojim>.
- Saxlund, Eivind. *Rettsaken om Jøder og gojim*. Kristiania: J.AASS Forlag, 1923.
<https://www.nb.no/items/bd47cb695e4243b22f53ee6f03e1621b?page=0&searchText=j%C3%B8der%20og%20gojim>.
- Simonsen, Kjetil Braut. «Antisemittismen i Norge, ca. 1918-1940 – former, funksjoner og virkninger». I *Historie og Moral – Nazismen, jødene og hjemmefronten*, redigert av Øystein Sørensen og Kjetil Braut Simonsen. Oslo: Dreyer, 2020.
- Simonsen, Kjetil Braut. «den store jødebevægelse» - *Antisemitiske bilder av jøden i bondeavisene Nationen og Namdalen, 1920-1925*. Masteroppgave. UIO. 2009.
<https://www.hlsenteret.no/forskning/jodisk-historie-og-antisemittisme/joden-som-kulturell-konstruksjon/master-kjetil-simonsen.pdf>.
- Snildal, Andreas. *An anti-semitic slaughter law? : The origins of the Norwegian prohibition of the jewish religious slaughter c. 1890-1930*. Doktorgradsavhandling. UIO. 2014.
- Søybye, Espen. *Kathe, Alltid Vært I Norge: Biografi*. Oslo: De Norske Bokklubbene, 2015.
- Søybye, Espen. *En Mann Fra Forgangne århundrer: Overlege Johan Scharffenbergs Liv Og Virke 1869-1965: En Arkivstudie*. Oslo: Oktober, 2010.

- Tretvik, Aud Mikkelsen. *Lokal Og Regional Historie. Utsyn & Innsikt*. Oslo: Samlaget, 2004.
- Wade, Rex. *The Bolshevik Revolution and The Russian Civil War*. Westport: Greenwood Press, 2001.
- Weinberg, Robert. *Blood Libel in Late Imperial Russia : The Ritual Murder Trial of Mendel Beilis*. Bloomington: Indiana University Press, 2014.
https://web.p.ebscohost.com/ehost/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzY1NDg1M19fQU41?sid=2b362112-e93a-4bdb-9576-05827d557718@redis&vid=0&format=EB&lpid=lp_1&rid=0.

Arkivmateriale

Digitalarkivet:

Trondheim kommunale arkiv. TRKO/A-1610 – Kommunal folketelling 1925 for Trondhjem Kjøpstad. Digitalarkivet, digitalisert kilde.

<https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01063300017782>

Jødisk Museum i Trondheims arkiv:

DMT Trondheim, A-serie dokumenter, A-2943. *David Brandhandler forteller om sin barndom i Trondheim*.

DMT Trondheim, A-serie dokumenter, A-2941. *Korrespondanse og biografi om David Brandhandler*. E-post korrespondanse med Henriette Kahn (31.09.2003-15.10.2003)

DMT Trondheim, A-serie dokumenter, A-2819. – *Oversikt over DMTs formenn*.

DMT Trondheim, A-serie dokumenter, A-1875 – 6. *Martin Michaelsen forteller om oppveksten i Brattørveita* (Bok som omhandler å vokse opp i Trondheim før andre verdenskrig, er i DMTs besittelse fordi den inneholder anekdoter om jødiske innbyggere).

DMT Trondheim, *Intervju med Herbert Mendelsohn av Jon Reitan*, 20.09.2001. (Utført i sammenheng med et større prosjekt som resulterte i Reitans bok om de jødiske innbyggerne i Trondheim).

DMT Trondheim, *Intervju med Sonja Bodd av Jon Reitan*. 29.08.2000. (Utført i sammenheng med et større prosjekt som resulterte i Reitans bok om de jødiske innbyggerne i Trondheim).

DMT Trondheim, *Intervju med Sarah Ragle av Jon Reitan*. 2000. (Utført i sammenheng med et større prosjekt som resulterte i Reitans bok om de jødiske innbyggerne i Trondheim).

DMT Trondheim, A-serie dokumenter - A-2805. *En kort familiehistorie Maja og Hirscka Komissars liv i Trondheim 1916-1945 – Fortalt av Gerson Emanuel Komissar*. (Skrevet og overlevert til arkivet av Josef Francyk), 1996.

Riksarkivet:

Riksarkivet. RA/S-1539 Botsfengslet, Dbb – Fangebøker, nr.57, fangenummer 300s.

Riksarkivet. RA/S-1539-Botsfengslet, serie E – Sykejournaler, fangenummer 300s.

Justismuseet i Trondheim:

Justismuseet. «Drap på Kalvskinnet». (del av den permanente utsillingen på Justismuseet om drapet på Erling Rønning av Max Wulff Rottmann).

<https://digitalmuseum.no/021017876793/drap-pa-kalvskinnet>. (Hentet 28.04.2022).

Justismuseet. «Max Wulff Rottmann». Digitalt Museum refererer til at opplysningen kommer fra et uvisst år i Politi-Tidende mellom 1910-1939.

<https://digitalmuseum.no/011025364285/montasje>. (Hentet 21.01.2022).

Bilder

Sverresborg Folkemuseum. Schrøder-samlingen, FTTF.SCH.ALF. L.06.70 (inventarnr.), «Dårlige boforhold. Barn og ungdom i gate.».

<https://digitalmuseum.no/021017989810/darlige-boforhold-barn-og-ungdom-i-gate>.

Sverresborg folkemuseum, Schrøder-samlingen. FTTF.SCH.000213 (inventarnmr).
«Brattørveita går fra Kjøpmanns gt. ut til Søndre gt.».
<https://digitalmuseum.no/021018532989/brattorveita>.

Justismuseet. NRM 04763. «Foto av drapsmannen Max Wulf Rottmann, f.23.04.1889 i Letland.» (Del av den permanente utstillingen på Justismuseet i Trondheim).
<https://digitalmuseum.no/011025364285/montasje>.

NTNU Universitetsbibliotek. «Komissar og Frk. Wolfsohn, 1. juni 1916. Del av Hilfling-Rasmussens samling av fotografier fra Trondheim.
<https://ntnu.tind.io/record/212590?ln=no#?c=0&m=0&s=0&cv=0&r=0&xywh=-4604%2C-1%2C14678%2C7872>.

Jødisk Museum i Trondheims arkiv. B-serie fotografier, B-1956 – *Styret i det mosaiske trossamfunn*.

Jødisk Museum og Trøndelag Teater. «Snublesteinskart». (Kartet som er brukt i undersøkelsen er to bilder «limt» sammen fra pamfletten som tilhørte produksjonen: *Leksikon om lys og mørket* som gikk på Trøndelag Teater 30.10.2020 – 19.01.2022).

Furre, Berge. Norsk historie 1905-1940 (Oslo: Samlaget, 1982). (Bildet er klippet ut fra s.33).
<https://www.nb.no/items/6419d2ad6549e095df4738eedd522a68?page=33&searchText=furre%20berge>.

Bryn, Halfdan. *Menneskerasene* (Oslo: Olaf Norlis Forlag, 1925). (Bildet er klippet ut fra s.177).
<https://www.nb.no/items/23ae35d600ce6a83d3ce1af487aa8ba1?page=0&searchText=%22halfdan%20bryn%22>

Arbeider-avisen. «Vidneførselen i Rottman-saken begyndt», 17. januar 1925. (utklipp fra artikkelen som viser «de tiltaltes boks», illustrert under rettsaken 16. januar 1925).

Dagposten. «Brandstedet i Bratørveiten 21». (utklipp fra artikkelen *Ildspåsettelse, hæleri og ran* 15.januar 1925).

Annet

Trøndelag Fylkeskommune. *Nerbyen – Norges eneste jødiske kvarter. Høringsuttalelse fra Jødisk Museum Trondheim til regional plan for kulturmiljø*. (Høringsuttalelsen av Tine Komissar og Daniel Johansen).
<https://www.trondelagfylke.no/contentassets/1a9bea191c264f24aebc5d5393c45862/jodisk-museum-trondheim.pdf>

Levin, «Jelgava – Encyclopedia of Jewish communities in Latvia and Estonia». JewishGen.org. (originalt bokkapittel i *Pinkas Hakehillot Latvia v' Estonia* av Don Levin utgitt Jerusalem: Vad Yashew, 1988.).

https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_latvia/lat_00149.html (hentet 05.09.2021).

Privat korrespondanse epost, Kjetil Braut Simonsen 10.09.21.

Intervju med Daniel Johansen, 30.04.2021.

Aviser

Alt av avismaterialet som er brukt i denne oppgaven er blitt gjort gjennom tilgang fra avisdatabasen til Nasjonalbiblioteket.no.

Adresseavisen

Uten forfatter. *Navneforandringer*. 23. mai 1929.

Arbeidets-rett

Uten forfatter. *Fra Trondhjem*. 17. september 1915.

Arbeider-avisen

Uten forfatter. *Rottmann-saken for lagmannsrett*. 16. januar 1925.

Uten forfatter. *Vidneførelsen i Rottman-saken begyndt*. 17. januar 1925.

Harry. *Trondhjem i lagmannsrettens tegn*. 24. januar 1925.

Bergens tidende

Uten forfatter. *Fra lagmannsretten – sak 3*. 8. juni 1911.

Dagsposten

Orsiej Moses Kagan. *Reisebrev fra rand-staterne*. 16. juli 1920.

Hans Bell. *Socialisme og jødedommen*. 24. august 1920.

Uten forfatter. *Et trist barnedrama*. 10 februar 1921.

Orsiej Moses Kagan. *Sonja Kagan*. 16. februar 1921.

Uten forfatter. *Ildpåsettelse, hæleri og ran*. 15. januar 1925.

Uten forfatter. *Den Rottmanske bandes meriter*. 16. januar 1925.

Uten forfatter. *Jøderne og schächtingen*. 10. januar 1926.

Namdalen

Peder Jæger Leirvik. *Norsk gjestfrihet*. 24. januar 1925.

Peder Jæger Leirvik. *I slavelænker*. 19. august 1927.

Nasjonalbladet

Uten forfatter. *Rottmann-saken for lagmannsrett*. 17. januar 1925.

Nidaros

Uten forfatter. *Rothman-saken – en av de mest kompliserte forbryderhistorier Trondhjem har hatt*. 9. januar 1925.

Uten forfatter. *Rottmann-saken i lagmannsretten*. 16. januar 1925.

Uten forfatter. *Rottmann-saken i lagmannsrett*. 17. januar 1925.

Uten forfatter. *Fru Rottman som hovedvitne mot sin mann*. 19. januar 1925.

Uten forfatter. *Lagrettens kjennelse i Rottmann-saken*. 20. Januar 1925.

Uten forfatter. *Nye sensationer i Brattørveiten 21*. 20. april 1925.

Oscar Steen. *Schächtingen i Trondheim*. 16. januar 1926.

J.A Thorbjørnsen. *Jødeslaktning*. 3. februar 1926.

Trondhjems Adresseavis

X. *Nævn navnet*. 22. april 1899.

Uten forfatter. *Bli schächtingen ikke forbudt?* 5. januar 1925.

Marie Komissar. *Schächting-spørsmålet*. 16. februar 1926.

Trøndelag social-demokrat

Uten forfatter. *Grosserer A. Mendelsohn*. 19. november 1921.

Morgenbladet

Uten forfatter. *Houston Stewart Chamberlain*. 11. januar 1927.

